

**АПБАЗ
ҚАРАЖІГІТОВ**

ӘКЕ
дауысы

**АПБАЗ
ҚАРАЖІГІТОВ**

ӘКЕ
дауысы

ПОВЕСТЬ ЖӘНЕ ӘҢГІМЕЛЕР

АЛМАТЫ «ЖАЗУШЫ» 1991

ББК 84 Қаз 7-44
Қ 41

Қаражігітов А.

Қ 41 **Әке дауысы: повесть және әңгімелер.**— Алматы:
Жазушы, 1991.— 144 бет.

ISBN 5-605-00556-1

Автордың бұл кітабына «Әке дауысы» атты повесі және екі әңгіме еніп отыр. Повесть соғыстан мүгедек болып оралған Қалыр атты азаматтың басынан кешкен түрлі қиыншылықтарын баян етеді.

Әңгімелер мал шаруашылығында жүрген қазіргі жастар өмірінен сыр шертеді.

Қ $\frac{4702250201-229}{402(05)-91}$ 57—90

ББК 84 Қаз 7-44

ISBN 5-605-00556-1

© Жазушы баспасы, 1991

П о в е с т ь

ӘКЕ ДАУЫСЫ

Маужыраған мақпал түн. Аспанда жыпырлаған жұлдыздар жерге тамып кетердей мөлт-мөлт етеді. Мен түбіне сансыз ұшқын қонған алып қазанның астында жападан-жалғыз отырған тәріздімін. Қазаным — аспан, ұшқыным — жұлдыз. Бұлдыраған әлемге елеңдеп құлақ түрем.

Бұл — осы ауылдың Шежіретас атап кеткен, қасиет тұтқан жері. Аңғарлы өзеннің ақпанына сұғына кірген. Ақ тұмсық шоқы. Жон арқасы — жазық, көкпек, баялыш, тобылғылы, ойдым-ойдым боз, изен, бетегелі, жусанды болып келеді. Күнгейі үлпілдеген үкібалақ бидайық, көк-ала гүлді көкмайса шабындық. Осы ақ тұмсық басынан күндіз бар атырап аяққа құйған астай алақанға қонады.

Менің Шежіретас басына келуім соңғы жылдары дағдыма айналған. Оқтын-оқтын келіп тәуеп етіп кетпесем, жаным құлазып, ішкен-жегенім бойыма тарамайтын сияқты. Келсем болды, құрыс-тырысым жазылып, бойым сергіп қалады. Ойхой, дүние! Міне, бетімді жібек жел айма-лады. Төменде ұйқылы-ояу толқынның дыбысы құлаққа еміс-еміс шалынады. Жездесіндей еркелер жар жағалауын қытықтағаны сияқты. Қайта-қайта тәтті жұтқандай таңдайын тамсана қағады кеп.

Оң жағымда бабымен қолдан өрілген текше тас. Ақ мәрмәр. Оның беті — жазу, бұл кісі есімі. Бәрінің бейтаныс, бөгдесі жоқ, бәрі өзіме мәлім, ардақ тұтқан ауыл-

дастарым, ет жақыным. Көбімен қатар өмір кештім, ұлағат тәрбиесін алдым. Солар ма, ей, тәңірім-ау! Қазірде маған: «Қадыр-ау, неге үнсіз отырсың. Көрген білгенінді айт, қандай өзгеріс, жаңалығың бар?»— деп жамырасқандай болады. Бірінен бірі өтіп өзеурейді. Бойым дір ете түскені несі! Неге селк ете қалдым?..

Тырс еткен дыбыс жоқ. Еріншек толқынның самарқау шылпылы ғана. Сонда?..

Арғы беттегі жоталанған тау сілемі құрым туырлыққа оранғандай. Қарынның қатпарындай жық-жық. Онда да көңіліме таныс, жаттанды нобайы ғана елес береді. Өзіңмен-өзің болған, осындай оңашада өткеніңнің есіңе оралатыны несі екен!? Көз көрген, бастан кешкен рақат, тақсіретің, қайда... Иә, жан аяспас құрбы-құрдасың ортаға алып, сондағыдай апыр-топыр болатыны-ай! Шежіретас сөйлеп жатыр ма? Маңайымдағы күбір не? Елеңдей қалдым. Тыңтындап тосылам. Бөгде үн жоқ. Дүк-дүк жүрегім бе? Әй, өзі сөйлеп жатыр... Алыстан шақырған тауықтың даусы құлағыма талып жетті...

Таң құлан иектеніп, айнала бозара түсті. Түн қараңғылығы сөгіліп, біртіндеп жарық тартып келеді. Құстардың таңғы әніне еліге құлақ тосқан, кең дала керіле түскен. Қасымдағы мәрмәр тас күн шапағына оранып, биіктеп кеткендей. Бетіндегі жазуға жан бітіп, бадырайып көрінеді. Орнымнан қашан тұрғаным есімде жоқ. Әйтеуір сол жазуларды, өзіме таныс есімдерді қайта-қайта оқып тұрмын. Кірішімді жиі-жиі қағам. Көкірегім ашып, ішім алау-жалау боп кетті...

Күннің алтын сәулесі кеңістікке барынша жайылып, дүниені жаңа көрік биледі. Алып қызыл тудың етегіндей боп күн құлағы көрінді. Кең дала алақанға қонғандай. Қақтаған күмістей жарқыраған айдың беті қытығы оянғандай жыбыры толып, жанарымды қарықтырып жіберді. Сұлулыққа да көз ұялады екен. Жанарымды қайта бұрдым. Бір шетте қос аққу су бетін сызып, баяу жылжып барады. Құс үнінде шалқыған шаттық, таң қуанышы. Шағалалар жаңа

ғана өздері көтерілген айдынға, шүйіле кеп төстерін сыза соғып, аймаласа шарқ ұрады. Айнымаған махаббат еркелігі, құштарлық суреті. Мен отырған ақ тұмсық Шежіретасты орала ұшып, алыстап кетті...

Көз алдымда өлмес, өшпес бейнелер... Өткен өмір... ойға орала берді.

* * *

Аспанда жөңкіле көшкен бұлт. Күздің сарнаған жылауық желі сынық терезеден аңқылдап ұрып тұр. Түрпідей тиеді. Төбесі аласа, қабырғасы шымнан өрілген жалғыз бөлменің бір жағын қазандық пеш жайлаған. Оның есікке қараған аузынан бықсып жанған қидың түтіні жоғары көтерілді. Қамыс төбеден ықтасын іздейтін сияқты. Бұл колхоз басқармасының үйі. Бір ауылдағы еңсесі биік жалғыз шаңырақ. Сол үйдің оң жағында жер төсекте әкем жатыр. Түбінен шіріген кәрі емендей бір күнде омырыла құлады. Бұрын ыңқыл-сыңқылы байқалмайтын адамның кенет төсек тартуы от басын бірден үрейлендіріп-ақ тастады. Не болса да іште, сыртқа шығар не ащы, не тұщы үн тағы жоқ.

Кешке қарай қар ұшқындаған. Өткір желдің өтінде азынаған әуен бар. Суық, ашқарақ тілін жандының қойны-қоншына сумаңдатқан үскірік тынбай соғады. Күн Жыланды шоқысына асыла берді де, қып-қызыл боп талаураған көзін жасырып ұлгерді. Шоқының арғы беті жалындай өртене жөнелген.

Сол күні әкем мені қасына жедел шақырып алды. Жаздай күн қақты тотыққан маңдайымнан ақырын сипады. Алақаны жібектей жұмсақ екен. Көзі жұмулы. Жуық арада сөйлей қоятын сыңайы да байқалмайды. Оң қолын маңдайына салып, аялап, жайбарақат ойға батқан кісі тәрізденеді. Бұл оның не әдетінде, не мінезінде өзім ес білгелі бұрын соңды болмаған мүсіркеу. Тұла бойымды балқытып, әке мейірі жанымды жадыратып барады. Іші-

бауыры еріп жанымен жақсы көріп отырса да, балам еді деп ешуақытта еміреніп, маңдайымнан иіскеп көрмеген әкенің мына төтеннен іш тартуы қорқыныш боп, қобалжытып жіберді. Оң қолын тартып алды да, бойын жинап тамағын кенеді:

— Балам-ау — деп, айналасын өрмекшінің торындай әжім басқан қабағын ашып, тесіле көз тікті. Анық аңғарғаным: көзінің оты азайыпты. Жарқырап ұшқын атып тұратын жанары майы таусылған пілте шамдай тым әлсіреген.— Өзімнен тараған перзенттерімнің бір сенен басқасы жер қойнында. Бұл өмірдегі ендігі барым, сенерім сен. Бірақ басқаша ойда бола көрме. Біздің ісімізді, бүкіл ғұмырымыз бағышталған ісімізді, алға апарар сенің замандасың аз емес. Бұл — әкенің балаға айтар пенделік сыры.— Ол едәуір алқынып, осы сөздерін күшпен зорға айтты. Бірсыпыра қимылсыз, жай тыныстап жатты. Кеудесі көрікше көтеріліп басылады. Көзін қолымен көлегейлеп еді, көзінің еті қып-қызыл екен. Манағы батып бара жатқан күн қызылы тәрізді. Ол баяу үнмен сөйлей берді.

— Бойымды жайлаған дерт сыры ауыр. Көп жылдар бой бермей алысып келсем де, аяғымнан қырқа шалды. Міне, құлатып тынған түрі бар. Мен бұл наукастан сілкініш тұрып, сенімен бірге ендігі жерде тамаша құра алар ма екенмін,— демігіңкіреп тыныстап терең күрсінді.— Кейінірек білерсің. Өмір жолында бұралаң аз болмаған, қаншама бұлтарыстар, әлі жан аяғы тимеген тың, сонылар бар... Бір кезде Жібек жолы атанған Қытай мен Үндіге, Иран мен Персияға, Ресей жері, одан Европаға баратын қасқа жолдағы керуен сарайлары кәзір бар ма. Олар да құлаған,— деген әкем манағыдан бақуаттанып, маңдайы жіпсіп тершіпті. Қыза сөйлеп келеді. Ентігуі басылған — сол қыш қабырғаларда қаншама алақан табы, көне жолдарда табан мөрі қалды екен. Жалт еткен жанары жүректерге өшпес үміт, сәнбес махаббат отын жаққан ай қабақ, алтын кірпік перизаттар, сұлулық тәңірі сапар шекпеді ме!

Тұтас бір тайпа ел қас-қабағына қарап бір сөзін екі

етпей қадір тұтып келген әке беделі мені бір жола қозғалтпай тастады. Мына сөзі үрей боп туып, құлағымға «Қош, қош бол балам» болып естілген. Жаңағы адамдық, пенделік қақында ой түйгенде «Құлқын мен нәпсі адамның көзіне көрінбес жауы» деп шегелеп айтқаны тағы бар. Япыр-ау мұның бәрін неге тәптіштеп айта берді. Өзі расымен өмірден күдер үзіп бақұлдасып жатқаннан сау ма?— деген ой жегідей жеп отырса да тіл қата алмадым. Әке дауысы кілт үзілген.

Сырттан дабыр-дұбыр үн естілді де бір топ ауыл адамдары үйге шұбыра кірді. Өндерінен уайым табы аңғарылады. Әлдене боп қалды дегендей күйзеліс бар.

— Бақтыбайжан қатты ауырып қалдың ба?— деген Батталдың үні жарықшақтанып шықты. Туған інісіне бауыры езіліп тұр.

— Қатты жығылдың-ау өзі,— деді Дархан ұста.

— Әйтеуір, түбі қайыр, жақсылық болсын. Батпандап кірген кесел мысқалдап шығады деген бар,— деп жылқышы Сәлен де өз көңілін айтты. Бәрінің ойы науқасқа демеу, қайрат болар жанашырлықтарын білдіру тәрізді.

— Рақмет келгендеріңе. Әйтеуір, төтелеп келіп жабысқан кесел емес қой. Тозған жүректің сыр бергісі келетін шығар,— деп бір тоқтаған.

— О не дегенің, қайдағыны айтып,— деп Баттал қабағын шытынды.

— Саудыраған кәрі де емессің,— деді Дархан ұста да жұбату айтып.

— Тәйірі, аз өмір сүргем жоқ. Аз рақат көрдім демесем, тағдырға не өкпе-назым бар?— деді әкем...

Әкем жасынан жоқшылық тауқыметін тартқан. Совет үкіметі тұсында ғана теңдікке қолы жеткен көп кедейдің бірі екен. Шамалы қара танитындай ғана сауаты бар, өмірден көргені көңіліне түйгені көп атанған кісі. Екі сөзділік, жалған айту, оған жат. Өмірден зорлық-зомбылық көргендердің басын құрап, осы «Бірлік» колхозының негізін қалап, көп жылдар колхоз басқармасы болып келген.

Міне, сол ел қадірлісі әке төсек тартып жатқалы, созылмалы науқасқа ұшырағалы да көп күндер өтті.

Күнде кеш ел жатқан шақта мені қасына отырғызып, көңіліне түйген өнеге болар, көп кәдесіне жарайды-ау деген ой толғамдарын әңгімелейді. Онысы кейде маған айтқан аманат тәрізденіп те кетеді. Әйтеуір, әкенің бір сөзін қалыс жібермеуге тырысамын.

...Артынша көп ұзамай әке дүние салды. Бір ғана «Бірлік» аулы емес, көрші ел боп, ауданнан адамдар келіп, қазір мен отырған биік қырдың үстіне жерлеген. Бәрінен оның жетпіс жыл түтін түтеткен туған шаңырағынан денесін алып шығару сәті қинаған еді. Ақ киізге оралған мәйітті бірнеше жігіт иығына сап көтеріп еді. Осы сәтте үйде де, сыртта да зарлы дауыс кең даланы күңірентіп ала жөнелген. Мәйіт салынған арбаға екі ат жегіліпті. Тілі жоқ жануар осы қайғылы қазаға жаны күйзелгендей, аяқтарын санап басып, ілбіп келеді. Арба соңында құмырсақдай шұбырған адам. «Қайран Бақтыбай! Шіркін, Ұранбаев елінің қамқоры, жанашыры еді-ау!»— деген адамдар үні бір тынбаған. Егіле жылап, әкемді қимай өксиді көп. Уақытында бәрін пайымдай беру қайда. Енді ғана байқайтын тәріздімін.

Әкемнің дүниеден қайтар алдындағы даусы құлағымнан мәңгі кетер емес. Адамның көзі — фотоаппарат, жүрегі — сыр сандық екенін енді анық аңғарғандаймын. Шындыққа жүгінсек, әр адам ашылмаған жұмбақ дүние екен-ау! Өз жүрегіңе бойласаң бәрі өткен өмір боп сені ортаға алады. Сыр шертеді. Еріксіз сенде сол әңгімеге қосыласың. Бұл күнде егде тартқан шағыңда өткеніне ой жүгірту — өзіңе-өзің есеп бергендей де күй кештіреді ме, қалай? Әрине, ол келмеске кеткен жігіт шақ... Содан болар, жүрегім лүп-лүп соғады...

— Балам,— деді, анам әкемнің қырқы өткен кешінде, оңаша,— мына шаңырақтың ендігі иесі сен. Балалықтан жігіт жасына қадам бастың. Есей... әкең асқар тауың еді. Құлады.— Табиғатында тік мінезді, бір айтар, мұңаюды білмейтін анамның көзінен сонда тұңғыш рет мөлт-мөлт төгілген жас көрдім. Бірақ сөзін жасып айтып отырған жоқ. Ыстық жігермен сөйлеген ол одан әрі, осы науқастан сескенген әкең талай күн өзіңе ойындағысын ақтарғанын да білем. Өзі білген екен. Енді беліңді бекем бу!— деген. Үйде де, түзде де әкемнің орны үнірейіп, қайғы бұған менің көзімнің жасы көп күндер тыйылмады. Сонда мені жұбататын шешемнен басқа, тағы бір жан ашыр бар еді. Ол — Жаңыл. Екеуміз бір ауылда өстік. Бір мектепте оқыдық. Орта бойлы, сәмбі талдай майысқан талдырмаш қыз еді ол. Ерке, сүйкімді мінезі басқа құрбыларынан ерекше көрсететін. Онысы көңіліне келгенін ағынан жарылып айта салуынан, әлдеқалай біреудің оғаш қылығына төзбейтіндігінен, адамға жанашырлық ізгілігінен аңғарылатын. Бүйрек бетінің қаны төгіліп, қарақат көзі күлімдеп, күлгенде маржандай тістері тізіліп, аузын сәл ашып, аңғал қалатын әдеті бар. Аздап үстіңгі ерні дүрдіктеу қалың. Онысы өзіне жарасып, сүйкімді етіп көрсетеді. Сондай жадырап ойнақылана қалғанда маған ол желге үлбіреген қып-қызыл дала бәйшешегіндей көрінетін. Сол күйінде елестетіп, қиялыма ойнатушы едім.

Жаңылдың үйі сиыр фермасында қыстап, жаз жайлауға ұзап кетеді. Іреміз бір қосылып көрген емес. Әкем колхоз басқармасы болған соң шығар, азды-көпті кеңседе қызмет ететіндер аулы оңаша, жекелеу отырады. Содан да Жаңылды мен мектепке барғанда ғана көремін. Көздің жауын жеп, бұлғақтап өсіп келе жатты ол. Албырт шақ. Бірде жаз айы. Сол Жаңыл пішеншілерге көмекке келе қалды. Мен соның алдында одан бірер күн бұрын ғана келіп, қауырт науқанның бел ортасында жүргем. Әкесі Дайра өзі

арнайы ертіп келіп, қызының күнсіп, шөлдеп қалмауын бригадирге қадағалап тапсырып кетті. Қыз жұмыс киімімен келіпті. Шөп шомелейтін айырына дейін ала келген. Жыланды биігінің бауырындағы шабындық. Тақтайдай тегіс көк майсалы жазықта шабытты еңбек қыза түскен. Бірнеше ат машина тырнадай тізіліп, бірінің соңынан бірі шұбап жылжыды. Орақтың сырылы, жастардың шат қоңілді дауыстары шығады. Пішенді бір тобы маяға салып, бірі арбаларға артып, көпене тұрғызады. Шабындық даласы ду-ду күлкі, қызған жұмыс. Ұзыннан ұзақ жал болып жапырыла құлаған көк балаусаға бәрі таласа ұмтылады. Екеу-екеу жұптасып, іштей бәсекеге түскен жастар. Сол күні Жаңылмен қалай тізе қосып қалғанымды өзім аңғармай қалдым. Әйтеуір, ыңғайласып бір кетіпсіз.

Қызық думанды күндер-ай, шіркін! Бозала таңнан тұрып, түс кезінде ғана бір сәт мызғып, ымырт жабылғанша тізе бұғу деген болмайтын. Бәсеке. Ал кеттік деп жамыраса айырларын көтеріп жатқаны.

Иә, сол күнді қалай ұмытармын. Жыланды басына көзді ашып-жұмғанша бұлт ойнап шыға келді де, әлгідегі мөп-мөлдір аспан найзағай ойнатып, селдетіп төгіп қоя берген. Сатырлап бұршағы қоса төгілсін. Желең киінген жастар қайда барарын білмей дайын кепенеге кіріп кетіп, бой тасалады сонда. Жаңа ғана оралған көк балаусаның иісі жаңбыр ісімен араласып, тұрған ауа қандай еді! Күтір-күтір найзағай жарқылдап, жауын селдете жөнелгенде, кепенеге көміліп, Жаңылмен иықтаса құлаптын. Сонда күннің қызуынан да өткір алау денемді шарпыды. Жаңбыр сабалап құйып тұр. Жұмсақ балаусаға нығыздала кіріп, жауыннан қашқақтаған болып Жаңылға тығыла түсем. Сөйлеуге, тіл қатуға батылым жетпейді. Ол да қозғалмай бұға түседі. Ыстық демі бетіме шарпылды. Әлгі, әлгі ме, еріп балқып бара жаттым. Қыздың демі дірілдеп күрсінгенін анық естідім. Осы сәтте айналам, дүние дүңгірлеп, шапқан ат дүбірі естілгендей боп кетті.

— Жаңыл деймін.

— Өу!

— Сөйлесейікші.

— Айта берсей.

— Не айтам...

— Не айтқың келіп еді,— дейді ол. Қапырық шөптің арасының ыстығы ма, ағып терлеп қоя бердім. Аузыма сөз түспей дегбірім қашып, өзімнен өзім қысылам. Ол да, мен де осы аз сөзден соң тіктеліп, иықтасып отырмыз. Ол көзі мөлдіреп жайнап, не айтқың келіп еді, айтсаңшы дегендей қиыла қарайды.

— Мен,— деймін кекеш адамдай сөзімнің арасын үзіп әдеуір ойланып барып,— сенімен көптен оңаша жолығуды армандап...— Жаңыл күлді. Мойнын бұрып, осы сен не айтқалы отырсың дегендей аңтарыла аузын ашып, ұсақ аппақ тістерін көрсете күлді. Менің тілім байланғандай үнім шығатын емес. Кеуде қуысында от маздай ма, алаулап барам. Аузымды ашсам жаным шығардай күй кештім. Шынымды айтсам, есірікпін. Қыздың мысы басып отыр ма?..

— Оңаша жолығуды армандап дейсің, ә? Осы отырысымыз ше?— деп күміс теңге шашқандай сықылықтап күлді де — Қадір, өзің қызықсың — деді.

— Нем қызық,— деппін.

— Өзің, мына өзің қызықсың,— Жаңыл көзін кең ашып сынай қарады.

— Өзім? Мына мен?

— Иә, дәл осы сен.

— Оны қалай түсінсем екен,— бірте-бірте жүрек-сінуден арылып, бойым үйренейін деді ме, Жаңылға тақала түсті. Тілім шығып келеді.

— Егер қызық болмасаң, мен сенің қасыңда бұлай отырмас едім.

— Рас айтасың ба?— деймін. Оны құшақтай алатындай ұмтыла түсіп.

— Мен өтірікті жек көрем,— деген ол мойнына барып қалған қолымды қаға итерді. Бұны оның қарсылығы, әлгі

сөздері әшейін келекесі деп ұқтым. Жасып қалдым. Үнсіз қалуға дәтім шыдамай:

— Сонда мен байғұстың саған нем қызық болды,— дедім.

— Тек байғұспын демеші, оның ауыр сөз ғой. Адам, әсіресе жігіт өз басын кемітпес болар,— деді, ересек кісідей сөйлеп. Өзін менен ақылды санайтын тәрізді.

— Өйтіп мүсіркемей-ақ қой. Ендігі сөзде қанша мән қалды,— дедім жігіт дегеніне марқайсамда тоңторыс қана.

— Бар айтатының осымен түгесілсе, маған не дейсің, өзіңнен көр,— деді орнынан тұра берген қыз.

— Тоқташы, сәл кідірші,— деп оның мына сөзінен бір жылылық тапқандай үзілін, білегінен ұстай бергенімде сытылып кете барды.

Күн жарқырап ашылған. Отаудай-отаудай шөмелені ықтаған жастарға:

— О-оу! Тұрындар енді. Немене жасырынбақ ойнағандай. Нұрдың суынан қашып шөпке тығылған деген. Өткіншіге де сөйтеме,— деді Жаңыл орнынан тұра дауыстап. Онысы: «Қадір айтайын дегенің шындықтан аулақ, жалған. Өткінші ой»,— дегендей боп естілді маған. Бұл менің Жаңылмен тұңғыш кездесуім еді. Онымен не бітірдім. Адам сияқты жөні түзу бір ауыз сөзімді де айта алмай енжұрғам түсіп тұрғаным мынау. Намыстан жарыла жаздадым. Жасықпын. Ынжықпын. Енді қайтейін... «Қызық болмасаң мен бүйтіп сенің қасыңда отырмас едім». Отты жанары жауаңдап, ішіп-жеп қарағаны көз алдыма келді оның. Әй, Қадыр, сен санасыз болмасаң, осындай сөзді айтқан қызға қояр не күнәң бар, ойлашы. Мұның артында түсінбейтін не сыр, қандай жұмбақ қалды? Осылайша Жаңыл жатсам, тұрсам ойымнан шықпай, қиялымды билеп алды. Сөйтіп мен сезімнің арбауына түстім. Оның Жаңылға деген сүйіспеншілік, іңкәрлік екеіні мойындамасқа ешбір лажым қалған жоқ еді. Өмір тұнған мөлдір махаббат боп көрінген.

Ай сүттей жарығын төгіп, көкті сызып биіктеп барады. Түн тымық. Пішеншілер жұрт аударып, өзен жағасына қонған. Жаңа жұрт төселген кілемдей — қалыңы жапырылмаған. Кең жазықта пырдай боп жыпырлаған көпене біріне-бірі ұласып, қарауыта жонданады. Сол түннің құшағы-ай, шіркін! Күндізгі шілденің аптап алауы басылған. Салқын саялы дала рақатқа шақырады. Пішені орылған шабындық табаны былқылдап жатыр. Өзінен-өзі көрінгеннен секем алып, еліктің лағындай жан-жағына үрке қарайды. Тіпті қостан ұзағысы жоқ. Елеңдеп тұр.

— Жаңыл — дедім оның бойын үйреткім кеп таянып. Бетіме бір қарады да, тезірек басып, менен озыңқырап кетті. Едәуір қостан ұзап, жыпырлаған шөмеле арасына келгенде кідіріп, теріс қараған бойы:

— Не?— деді, қатқыл үнмен.— Неге қыр соңымнан қалмай жүрсің? Менің не жазығым бар саған? Апама айтсам ғой.

— Кешірші жаным, не десең де көндім, кінәлімін,— дедім.

— Кінәнді білсең, обалыма қалма. Қаншама өсек, өрттей қаулаған сөз қаптайды ертең. Осыда жетеді. Мына дала куә. Өз айыбыңды, кінәнді білсең, менен аулақ бол!— деді. Маңайына жуытар түрі жоқ. Мен таянсам ол сытыла қозғалады.

— Жаңылым, жаным, мен сені жанымдай корем.

— Жалған! Өткінші сөз. Жаның кеудеңде. Мен саған қалай жан болам.

— Өмірі осылай қасымда бір жүрсең, жаным болмай кімім боласың?

— Иә, әшейін айтып тұрсың. «Өмірі қасымда бір жүрсең...» Ол не дегенің? Және біреуге-біреу жан болады дегенді естігенім осы.

— Мен сен үшін қандай қиыншылық болса да көтерем. Сен үшін бар өмірімді де қиям.

— Өмірімді қиям? Тым арзан емес пе? Онда мені қуып жетіп ұста. Ақыр жаның екенмін,— деп жүгіре жөнелді. Ақ

көйлегінің етегі көтеріліп, үріккен қояндай зытты кеп. Өкпемді қолыма ап қуып келем. Жеткізер емес. Айлаға көшпесем, жетіп ұстар түрім байқалмады. Шаршатып ұстағым келді. Биіктеу етіп ірі салынған шөмелені орала бергенде, қарсы беттен кеп құшақтай алдым. Денесі тығыршықтай тып-тығыз екен. Құшағымнан бұлт етіп шығып кете жаздады. Екеуміз де алқынып ұмар-жұмар құлап түстік...

Мұрныма хош иіс келді. Бір түп шыралжынды жас-тана құлаппыз. Жұпар иіс, шыралжынның иісі бұрқырап шығады. Жұта бергің келеді. Ауа тынысымды кеңітіп, қатты-қатты рақаттана жұтам. Әлі алқынатын сияқтымын. Аңсағаным қолыма түсті. Қозғалсам тылсым тыныштығы шайқалатындай. Жаңылдың денесі от бөп жанып, жүрегі дүрсілдеп соғады. Сөніп, жанып аймамаймын. Оның көзінде шоқ ай сәулесімен жарқ-жұрқ етті. Тұңғиық аспан көзінде шытырадай жылтыраған жұлдыздар сияқты. Құшағымыз жазылар емес...

Құрбақаның шырылдаған даусы шықты. Таң құлан-иектеніп саз беріп келеді. «Қап» деп өкінем. Неге өкіндім, тез атқан таңға ма, әлде ләззат дәмін таңдайыма татырған бақытты минуттарды қимадым ба? Мен сонда керемет бақытты едім. Кең әлем сонда маған тек сүйіспеншілік пен рақат мекені боп көрінген. Дәл осылай түсінгем. Оның бір бетіне көлеңке түсетінін, мен бейбақ біліппін бе? Алдын кім болжай алған...

Әкемді жерлеген қаралы күндер еңсемді көтертпей қойды. Көңіл айтып келушілер үзілетін емес. Ошаң етіп үйден шыға алмаймын. Түс кезі. Үйге Жаңыл кіріп келді. Күтпеген ем. Түсі қуқыл, козінде іркілдеген жас. Төгілмей шарасын толтырып тұрған. Мойныма асылып діріл қағып:

— Қадір, орны толмас қазаға ортақпын,— деді. Үні салмақты шықты. Ел ағасы, ел иесінің қазасын жеке көтердім деме. Әкеңнің жақсы атағы баласына мұра, өсиеті — өнеге. Мұраң құтты, қайырлы болсын. Әдейі көңіл айтқалы келдім, жаным — деп шығып кетті. Кексе

жандай мұнша біліктілікті қайдан тапты. Анам екеуі пікірлес тәріденіп қалды маған. «Жаным» дейді. Үзіліп айтты, үні қандай нәзік, тәтті еді! Шаңырақ иесі, жігіт болдым десем де, әлі қабырғам қатпапты. Босай берем. Сонда осы екі асыл жан: бірі — анам, екіншісі — Жаңылым қолтығымнан сүйей беріп еді.

Ата-анасы менің әке-шешемнен жақсы қарым-қатынаста болатын. Сіз-бізі түзу туысқандай сыйлас еді. Әсіресе Жаңылдың әкесі Дайра ақ көңіл, аузын ашса көмейі көрінеді дейтін ізгі жанды адам мені көрген сайын «охо, Қадіржан жігіт болып қапты. Өс! Өс! Еліңнің ардақтысы бол. Әкеңе тарт. Әкеңдей-ақ болсын бір азамат. Ал шешенді қойшы», — деп әзілдейтін. Дайраның көп сөзіне көңілім өсіп, әсіресе жігіт боп қапсың, әкеңе тарт, әкеңдей болсын бір азамат, дегеніне іштей риза болсам да, шешем жөніндегі кібіртігіне едәуір қабаржып қалушы едім. Ол сырын кейін білдім. Дайра шешеммен туған бөле, шешелері апалы-сіңлілі ағаштың егіз жапырағындай бауырлар екен. Сонысына бағып, ол апамды көргенде аңқылдап, түбі түскен шелектей салдыраушы еді. «Нең бар маған сақтаған? Сені көргенде алпыс екі тамыр түгел босап кетеді, жаным-ау» — дегенде менің шешем қытығы келген баладай сықылықтап күліп мәз болып қалушы еді.

— Әй, Дайра, жасың балалықтан, жігіт — мастықтан өтті. Сенің тоқтасатын кезің болған жоқ па? Қойсаңшы, — дейтін, оның қалжыңына жауап қайырған болып.

— Сөзім ақ екен. Өмір — күлкі, уақыт — түлкі дегенді білмеуші ме едің. Тай-құлындай құйрық, жалын тістесіп өскен, қадір-қасиет білетін сенімен, жалғыз бөлеммен әзіл сапырып ең болмаса сөзбен шашу шашпасам өлгенім де! Сөзіңе болайын, — деп жас баладай томсыра қалатын.

Жаңыл осы Дайраның қызы. Әкесі сияқты ақ жарқын, сөзді тауып айтатын, бетің бар, жүзің бар демей кейде ойындағысын ақтара сөйлейтін мінезі де әкесінен аумайтын. Дайра әлдеқалай біреу сөзіне қабаржып, не өкпелей қалса, сол адамның көңілін тапқанша асығушы еді. Қалайда

оны разы етуге тырысатын-ды. Жаңылда соңғы мінез жоқ. Айттым-бітті, кестім-үзілді. Ондайда қой көздері шоқтанып, қарлығаштың қанатындай қасын керіп, бүйрек беті томпайып, бұртия қалушы еді. Өзіме осы мінезі, бір айтар сөзі қатты ұнайтын. Сәл қалыңдау үстіңгі ернін астыңғы ерніне жымқыра қысып, қас қақпай қалған сәті «ал не ойлап отырмын, тапшы» дегендей көрінуші еді маған. Көзіме сондай сүйкімді сурет пайда болатын. Жасынан ерке, шолжаңдау бірақ тік мінезді, адал жанды Жаңыл бір үйдегі жалғыз қыз, ұлдан інісі Сағынбек мондыбас, қой аузынан шөп алмайтын бос белбеу.

— Бойымдағы бар қайратымды сен қызға беріпшің. Қарашы мына ініңе, аузынан сөзі түсін, тінінен тарқатылған жіптей шұбатылған, деп шешесінің Жаңылға талай ұрысқанына куә болғам. Сол Жаңылым мынау... әдеттегідей сөйлемейді. Тілі күрмелгендей даусы шықпайды. Менің де айтар сөзім түгесілгендей. Ер баладан қыз бала бұрын ер жетеді, деген сөздің парқына барып терең түсіне алмаймын. «Бұл не сөз?» Жаңылдың бойы менің бойымнан биік емес. Менен едәуір аласа. Ендеше ол қалайша менен бұрын ер жетеді. Осы сөзді ойлағанда неліктен екенін өзім де білмеймін, ішім алау-жалау болып кетеді. Өзіме беймәлім ыстық лап еге қалғандай бүкіл денем күйіп-жанатын. Сөйтсем қыздың ер баладан бұрын ер жетуінде басаша сыр жатыпты. Мен ол сырды сол ай қорғалап туған, шыралжың иісі мұрнымды жарған түнде, балаусалы шалғында... ғана пайымдаппын. Онда да емес қазір ғана салмақтап отырмын. Жүрегімнің лүпіліне дейін естіп, бауырыма сынадай кірген Жаңыл:

— Қадір,— деді еркелеген дауыспен дәл құлағымның түбінен сыбырлап,— мен сені неге жақсы көрем. Қарашы, жүрегім аузыма тығылады. Сен! Сен деп соғады. Алыпұшып тұрған бірдеме. Сені тағдыр талайыма сыйлады ма? Мына сені,— деп даусын дірілдетті, жылап жіберердей. Қатты қобалжыдым. Денем өзімдікі емес сияқты. Әлгіде ғана ойсыз бал бақыттың құшағындағы өрікпіген көңіл

сең жүрген өзендей астан-кестен. Бойымды құйын соққан-дай. Өзім осындай хал кешсем де Жаңылды бауырыма тартып жұбаттым. Бқылық тигендей ол қатты күрсініп, ыстық демін бұрқыратты. Оның үйінің тұсына келіп кідіргенбіз. Үйіне қарай жүре берді де:

— Сәл кідірейікші,— деді сыбырмен,— ай туып келеді. Үлкендер айың тусын оңыңнан, жұлдызың тусын солыңнан деп жатпай ма, дидарымызды ай жарықтықтың сүт сәулесіне тосайықшы. Неткен жарқын түн!— Ол терең тыныстап дем алды.

Ай биіктеп барады. Жұбымыз жазылмаған біздер бірімізді-біріміз қия алатын емеспіз. Мен оған, ол маған телміре қарайды. Айтар сөз таусылды ма? Ай сәулесі бетіне түскен. Жаңыл аппақ жұмыртқадай боп кетті енді көзіме Сұқтанамын кеп.

— Қадір, бұрын бұған дейін өзімді болмаған құйын-сезім мазамды ала береді. Саған айтап-айтпасымды білмей дағдарам,— Мына сөзі мені қатты толқытты. Аң-таң аузымды ашып, бетіне қарай қалсам керек. Бұл менің анамның сөзі.— Өмір тулаған толқындағы қайық. Қуатты ескегің болмаса, беттеген жеріңе жете алмайсың. Түпсіз тереңге аударылып қалса ше?— оның жаудыраған жанары мөлдірей қарайды.

...Жаңағы дауылда тулаған толқын айдағы жалғыз қайықта қалт-құлт үрейлі сезім құшағында қалған ол аңғал әлі албырт еді. Бойы да, ойы да жас шыбықтай солқылдайтын.

Жеті қараңғы түнде аяғымның астынан ұша жөнелген құстай қолтығымнан бұлқына шығып жүгіре жөнелген Жаңыл көз алдымда ғайып болды. Түннің аты — түн. Төнірек тұтқыштай қап-қара. Жаңыл кеткен жаққа арсалаңдап жүгіріп келем. Қатты дауыстап, айқайлауға жұрттан жасқанам. «Жаңыл! Жаңыл! Жаңы...ы...л!» деп түншыға сыбырлап үн қатам. Күні кеше ғана орылған шалғын жыпырлаған кепенелер, одан әрі өзен жағасы керегедей бидайық. Қарауытқан қау, ораққа түспеген жеңгіл аралас

ормандай шыралжың. Сұйыла барып ерек жусан, дала отымен ұласып, қыр асып жазыққа айналады. Жаңыл олай кетпейді. Шабындық табанды тінте көз жүгіртп, ентелей жүгіремін. Су тасқыны жырған шорқындыға бір құлап алдым. Тіземді жыртып кетті. Ашып келеді, оған қарап жатқам жоқ. Терледім. Алқынып, жер жұтып кетті ме? Енді болмаса күдер үзе бастағам. Дәл аяғымның астында қалыңға кіріп бөденедей бұғып отырған Жаңыл атып тұрды. Шошып, едәуір қобалжып қалдым. Балаша мұнысы несі?! Үнсіздік жайлаған. Қатар келеміз. Оған ұрлана көз жүгіртем. Ойымда айтарым көп сияқты, бірақ ештеме дей алмаймын. Ойым пышырап, іріп жүнжіп келем. Менің осы ақуалімді білгендей ол:

— Мен ескексіз қайықтағы жолаушы сияқтымын, Қадірім! Екеуіміз бір қайықтағы жолаушы болсақ, оны мегзеген жағаға жеткізу ер адамның ісі — деді. Көзі отты көрінді. Осы қысқа сөзге келген ол көйлегінің етегі желпжелп етіп жүгіріп үйіне еніп кетті. Мен оның соңынан қарап көп тұрып қалғам. Ойлы едім...

«Япыр-ау, келешектің осындай боларын Жаңылдың білгені ме? Коріпкелі болғаны ма, сонда? Әлде, қасірет деген сұмдықтың көзге көрінбей жүрекке жеткізетін хабаршысы бар ма?»

Сол түннің таңы сарғайып, торғайы шырылдаған да кеп төсегіме құлағам. Біздің үй биыл сиыр фермасына қосылған. Шешем сауыншы. Мен пішеншілер бригадірінен бір күнге сұранып үйге келгем. Қатты ұйықтаппын. Бетіме шалқайып ашылған түндіктен күннің ыстығы өтіп ояндым. Сыртта дабырлаған шаң-шұң дыбыс естіледі. Көзімді уқалаған бойда далаға атып шықтым. Ауыл адамдары пункт аталған қоңыр үйдің жанына топталған. Сепаратордың зыңылдаған даусы шығады. Сары сәскеге дейін сүт тартып болмаған тәрізді.

— Мынау тегін шабыс емес.

— Атын үстін-үстін қамшылайды өзі.

— Омырауы ашылып, далақтаған байғұс...

— Дәу де болса сүйінші сұрай келеді.

— Айтқаның келсін, аузыңа май, — деп әйелдер мен балалар шапқан аттылыны асыға күтіп қалған.

Ересек адамдар шөпке, малға, егін даласына, басқа түрлі науқандық жұмысқа кетін, бұл тұрғандар ауылдағы бала-шаға. Мен үрпе-түрпем шығып қастарына келдім. Пункіт үйінің есігін айқара ашып мені тосып тұрғандай Жаңылдың шешесі қарсы шыққанда, өзімнен өзім қуыс-танып, бетімнен отым шықты. Теріс қарап бұрыла бердім, бірақ оның менімен ісі болған жоқ. Екі көзі ауылға келіп қалған аттылы да:

— Жүрісі қатты екен, әйтеуір, жақсылық болғай, — деді ол үрке шошына қалған көптің қатарына тұра беріп. Шымдақты дүрсілдете бастырып, атын ендіктіре жеткен ол:

— Әлемет нәубет! Сұмдық! Соғыс! Соғыс басталды! Фашистік Германия бүгін таң алдында тұтқиылдан шекараға басып кірді...

— Не дейді? — Бір-ақ ауыз сөз шықты көп аузынан. Аяусыз көп маңдайға тиген соққыдан есеңгіреген жандай бәрі үнсіз қалды. Ашық аспан қарауытып жүре бергендей болды. Мең-зең. Бір-біріне үнсіз қарап қалған топ. Тым-тырыс. Дүние құлаққа ұрған танадай. Қас-қағымда естүстен айырылғандай. Әлден уақытта барып, лап етіп үсті-басы жанған адамдай дуылдап кетті бәрі.

Көзімді ашып, өзіме өзім келгенімде Сарысу өзенінің Жайынды су аталған әр уақыт қоңыр қошқыл тартып, шымырлап баяу толқып жататын айдынның жағасында отырғанымды білдім. Ұйқыдан шошып оянып, есін жия алмай қалған кісі сияқтымын. Астан-кестен, қым-қуыт арпалыс, сан қилы шырғалаң қамалады. Күлкі базары, рақат тіршілік оты сөніп, ел көшкен жұртта жалғыз қалғандаймын. Лезде туған далам бал дәурен, балалық шағым қызығына тоймаған Сарысуым құлазып, бар әрінен ажырап кетті. Ауылға сол күні қас қарая зорға оралдым. Есейіп

ширығып, қатып бекін оралдым. Ол бірақ, іштей өсу, іштей шырығу еді.

— Балам-ау, мұнша жүдеп жарты күнде жарым жасыңды жасағаның не? Сүйегінде оты бар жігіт бола ма десем, борығып шөгіп кеткені несі!— шешем бетіме үрейлене қараған.— Әкең марқұмның кәтепті қара нардай беріктігінен ештеменің саған дарымағаны ма? Тәйт, жаман шірік неме, ел басына күн туғанда ауыртпалығын көтерер, иығын тосар ұлы емессің бе? Беліңді бу! Күні ертең жауға қарсы шабар арыстаны, мұқалмас семсері, қолтық керіп сілтер көксүңгі найзасы кім деп едің! Сол көптің бірімін деп сана өзінді. Шира, шиыршық атар шағың келді!— деп мені дүр сілкінтті. Жердің жарығы болса кірін кетер едім. Жаулығы ақ шатырдай, кеудесін биік көтерін, өңінде сұс жиған. Басқалардай мана даусын да шығармаған еді. Ендігі жүректі ер, қайсар батырдай қайратына мінген түрі мынау. Ләм деп жақ ашпадым.

Іңір қараңғылығы тұмшалап келеді. Туырлық түндігіне жамау түскен төрт қанат үйімнің төрінде жалғыз өзім. Түндік ашық. Сол алақандай жерден жұлдыздар сығалай бастады. Жыпырлап бірінен соң бірі жалт-жұлт көрінеді. Таласа, көк зеңгірге биікке өрмелеп тырмысып бара жатқандай. Анам жер ошақ басында кешкі сауған сүтін пісіріп, өзімен-өзі. Қараптан-қарап отырып жабығып кеттім. Құлағыма шілде-шегірткенің жарық сыбызғыдай үні тынымсыз естіледі. Өрісте жалғыз калып, енді ғана қайтты ма, жер көкті басына көтерген сиыр мөңірейді. Бар даусымен дүниені көшіріп келеді. Жалғыз қалғандай жаныға ышқынады. Ауыл шетіне келе бере оның да үні ошті. Алдынан байлаусыз қалған бұзауы жетті ме, әлгі жан дауыс сап тынды. Дайраның үйі біздің үйден үш-төрт үй әрегірек. Кешкі дауыстың жаңғырығып саңқылдап естілетін әдеті емес пе:

— Жаңыл! А, Жаңыл, жүгір, жүгір тез! Айтып ем ғой жаңа қасқа сиырдың даусы деп. Бұзауды байлай қоймап едің. Салды жүгірмек барын. Еміп қоятын болды, тез

енді,— деп айқайлаған даусы жетті. Елеңдеген мен тысқа шықтым. Біздің үйдің желкесінде ғана бұзау жамырапты. Тайыншадай қоңыр бұзау енесінің желінін жұлып алардай тұмсығын төсеп, еміп жатқанда зыр қаға жүгіріп Жаңыл да жетті. Ересек бұзау қызға бой берер емес. Желінге кенеше жабысып алған. Жаңыл бері, бұзау әрі тартады. Ноқтасынан сүйреп, күшпен зорға ажыраттым.

— Не деген күшті өзі. Үрпіндегі сүттің бәрін еміп, қарашы аузының көпіре қалғанын, дейді Жаңыл, өшіге қарап.

— Бой берер түрі жоқ, ә? — деймін мен. Күштің жетпеді деуге аузым бармай.

— Бұл, бұл ма, бұл — кесір. Аяғымды талай езіп, — ол бұзауды үйіне жетелеп жүрді.

— Бір бұзауға шамаң келмегені ме? Әлсізсің ғой, сірә, — деймін оны сөзге тартып.

— Мал емес пе. Дүлей өзі. Күшті-ақ. Кейде бой бермей сүйрей жөнелетіні бар, дейді оныма Жаңыл.

— Сен ноқтасынан тарт, мойны айырылған соң не күш қалады онда, — дедім өзімше ақыл үйреткен боп. Дайраның үйіне таяп кеп қалдық. Қасарысып тырмысқан қоңыр бұзаудың бас жібінен ілгері сүйрей бере Жаңылдың құлағына сыбырладым: «Ел жатқан соң қыдырайық» ол басын изеді. Ай қорғалаған. Өзен жағасында Жаңыл екеуміз екі жарты бір бүтін боп отырмыз. Суық сөз көкірегімді удай ашытып жіберді. Жел қаққан егіз жапырақтай біздің бойымызда діріл бар.

— Мана әкем, — Дайраны айтып отыр, — қиямет-қайым енді болады. Ата жаумен айқас басталды. Не өлім, не өмір! Өліспей-беріспейтін қырғын келді. «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» жаугершілік заманды ата-бала қалай аңыз етсе, бұл оданда ауыр сұрапыл болары хақ. Зор майдан-қиянатқа аттанбайтын адам қалмайды. Жеріне жау шапқанда аттандамаған ел, ел ме! Бәйбішем, етек-жеңіді жия бер. Беліңді мықтап бу, — деп қабағын қарс жауып түнеріп кеп отырды. Бұрын бұл әкемде болмаған

күйзеліс. Ашулы түрі қандай. Қорқып кеттім. Жүрегім әлі су-су етеді. Сонда сен де аттанасың ба?— жүрегі дүрсілдеген қыз не айтар екен дей ме, түн перделеген бетіме үңілді. Жауабым әзір еді. Бірақ оның аңғал, бейкүнә көңіліп қобалжытқым келмеді. Күні бұрын аттандап қайтем. Жел қозғаған жағадағы балауса құрақтың сыбдыры, андасанда шоршыған балықтың шолпылын естіп, қарауытқан озенге ойлана қарап үнсіз отырмын. Сарысу түнде өрілген қара бұрымдай боп бұлықси жылжиды. Жар қабағындағы балауса құрақты шөп-шоп сүйіп, сәукелесі сылдыраған қыздай сыландап ағады. Өзеннің арғы қабағы кемерленіп қарауытқан. Бойым түршігіп, Жаңылға тығыла түстім.

— Әне, былай, былай қарашы,— колымды шошайттым.

— Қайда, ол не?— елеңдеп қарады мойнын мен нұсқаған тұсқа созып.

— Қалың қамыс қой. Түнде өртенген маяның орнындай үрейлі көрінеді екен,— дедім. Опынған ойымда құйын соққандай ойсыраған тыныштық, қимас жастық, бақытты шақ, жанымның қиналып отырғанын Жаңыл қайдан білсін,— Дайра аға дұрыс айтқан. Фашистер— ата жау. Адамдықтың дұшпаны содан ғой,— деймін одан әрі ойымды жалғап,— алдағы күндер түнгі өзеннің арғы беті сияқты қара жамылып кетуі де ықтимал.

— Сонда мен... қайтем? Сен,— деген Жаңыл өксіп-өксіп жылап жіберді. Бетіме тамған көз жасы ып-ыстық. Аймалағанымда кермек дәм тіліме білінді.

— Әрине, мен азаматпын. Сені, Отанымды, туған жерімді қорғауым керек. Ел бақытын қорғау үлесіне тиген адамда не арман бар,— оның көңілін орнықтыра ертеңгі күнге бойын үйретіп жатқаным бұл. Жаңыл күрсініп тыңдады. Өзен бойын өрлеп, аяңдап келеміз. Үн жоқ. Бар айтарымыз таусылғандай. Жаңыл сәлден кейін жолымды кесіп қарсы тұра қалды.

— Қасиеттім, қадірлім, түн түнек осы айсыз қараңғыда ел шетіпе жау кіріп, халық басына екіталай күн туған

заманда антым — мен мәңгілік сендікпін. Жаным сен жүрген жерде. Жүрегім жүрегіңмен бір, — ол мойныма асылды. Қыз қатты толқып тұр. Бірақ сол түнде тағдырдың басымызға қандай қиыншылық тауқымет салмағын салатынын, өмірдің не сыйлайтынын біліппіз бе? Армансыз, мақсатсыз жастық болмайтыны қандай шындық болса бұл да, әрине...

«Бірлік» колхозының ер азаматы екі дүркін аттанды. Мен соңғы дүрмекпен кеттім. Сол күн, туған жерден алыс беймағлұм арпалыс даласына не өлім, не өмір деп аттанған сәт, тебіренген ата-ана, жаны пәк, көңілі от, сүйікті құрбы, кіндік қан тамған жер қазір де сондағы қалпында көз алдымда. Ноқатына дейін өшпей сақталған.

Көпшілігі салт атты, бірсыпырасы түйе, ат жеккен пірішкеге шөп салып жайғасқан. Әскери комиссариатқа баратын кесікті мерзім-ертеңгі сағат тоғыз. Қанша тығыздап асықтырғанмен ауылдан аттану оңай болмады. Жағалай отырған үйден дәм татып, қарт ата-ананың батасын алудың өзі жарты күнге созылды. Ұбап-шұбап шойын жолға шығатын қасқа жолға беттегелі талай уақыт болған. Аңыраған ана, күрсінген ата, өксіген құрбы мен қимас жар, булыққан бала даусы қосыла сыңсып күңіреніп кетті. Байтақ дала аһлап-уһілеп дем алатын тәрізді Разъезден колхоз аулы арасындағы Қарағанды жал үстіне қағылған мосы ағаштың түбіне жете тоқтағанбыз.

— Ұзай бермендер. Күн түс ауды. Сиырдың түскі сауыны боп қалды. Ауылға қайтыңдар, — дейді жігіттер шығарып салған топқа.

— Қазір-ақ барамыз. Сәл ілгері жүріңдер, — дегендерді кимелеп көреміз бе, көрмейміз бе, қарақтарым, — деп кемсендеп жоздерін сұрткен қарттар көнер емес. Топтала берді. Айтары таусылар емес, аманаты өз алдына. Осы ошарылған, үйездеген жылқыдай копті өзіне жалт қаратқан шешемнің даусы бұ жолы әдеттегіден өктем шықты.

— Тоқта өңшең шуылдақ! Қайдағыны шығарып ботадай боздамай! Келмеске бара жатқан ұл жоқ. Жағадан

алған жаумен айқасқанның бәрі өлмейді. Ажалға кім араша тұрады. Ажал аулақ болсын сендерден бауыр етім, балаларым. Жортқанда жолдарың болсын! Қорыққанға қос көрінеді. Батырдан ажал қашқан. Бәрің де батыр бол! Ерлік ел қасиеті, ел даңқы!— деп маған көзінің оты жарқылдап қараған анам.— Балам әкенің өсиетін есінде сақта. Өлер алдындағы өсиетін ұмытсаң сен де бір шіріген жұмыртқасын. Әке даусын құлағыңда, сөзін жүрегінде сақта. Сұм пәшестек лағынет! Ата-ана қарғысы, адал еңбек наласы атсын. Жеңіспен оралыңдар! Жарықтық. Өр аталарыңның әруағы қолдасын!— деді шаңқ-шаңқ сөйлеген ол. Сонсоң өзі бастап ауылға бет бұрды. Жігіттер қозғала берген. Жылап-сықтаған қатын-бала үлкендер кейіндеп қалып барады.

Көзім Жаңылдың көзіне кезігіп қалғаны. Шарасы жасқа толып, сырлы аяққа мәймүлдете құйылған қара судай төгілгелі тұр. Бүйрек беті ісініп, үстіңгі қалыңдау ерні дір-дір. Қолында бүктелген ақ орамалдың шетін көрсетіп, ал деп ишара етті. Жөнеле бергенім сол еді, жұртқа белгісіз сырым ашылардай қысылдым. Жігіттер осы қысылтаяң қимас шақта жүйкесі босағандарын білдірмейін дегендей аттарына қамшы басып жүйткі жөнелген. Дүрмекке ере берген мен атымның басын қалай бұрып алғанымды өзім де аңғармай қалдым. Құнанынан тақымама басқан Көктұйғынның сол жорғасын төгілтіп кеп Жаңылдың қолындағы орамалды іліп алдым. Ат басын тежеп, ыпыстық, жібектей жұмсақ қолының сыртынан еңкейе беріп шөп сүйдім. Даусы құмыға шыққан Жаңылдың «Қош, жаным» дегені құлагыма анық шалынды. Тілдесіп тұрар мұрша жоқ. Бойым от болып ысып жүре бергем. Атымның басын босатып құйғыта шауып, жолдастарымнан едәуір оза бердім. Бұл менің әлі жария болмаған тұңғыш махаббатым екенін басқалар білді ме, білмеді ме ұрлығы ашылар жандай ұялып, қысылам. Бетімді көрсеткім келмейді. Көктұйғынның бар жорғасымен теңселе шайқалдым. Көзімнің алды тұманданып кеткен. Жаңыл берген

төрт бүктеулі жібек орамалды жазып қарадым. «Жаным, әлемдегі қасиеттім Қадырға — Жаңылдан» деген жазу қызыл жібек жіппен кестелеп өрілген. Орамалмен бірге тілдей хат жүр. Ат үстінде теңселіп келе жатып, жүгірте оқыдым. «Түнімен көз ілмей осыны өзіңе арнап тіктім. Көзімдей көр, жоғалтпа. Сағынғанда мені есіңе түсірерсің. Өзіңді, тек сені мәңгілік сүйген — Жаңылың!»

— О, о, оңашалап сен өзің хат оқып келесің бе, ей? Ауылдан шықпай жатып хат алып,— деген дауысқа жалт қарадым. Жіңішке қамшыдай қатқан торы бестінің басымен алысқан — Тасбек. Оның мына сөзі жаныма шаншудай қадалса да ештеңе демедім. «Жәй әшейін» деп ескерусіз, елемеген сыңай аңғартқан болдым.

Тасбек менімен бір класта қатар оқыған ауыл баласы. Әкесі Әбен колхоздың астық сарайында бірнеше жыл кілтші болған. Қалай болғанын қайдам, мойнына сақтық қордың астығы мініп, жауапқа тартылғанын білем. Содан кейін мектепті тастап кеткен Тасбек әкесінің сонысы бетіне шіркеу бола ма, басқаға таянбай өзінше жеке, саяқ жүретін, ашушаң, мінезі кіді, тез. Өз дегені болмаса, басқаның ымырасына көнбейтін қыңыр еді. Сол Тасбек мынадай қатерлі сапарға аттанар кезде мені қолайттап, қасымнан шықпай жүрген. Басқа жігіттерден бөліне жарылып, оңашаланған маған жеткен, түрі бұл. Оның бетіне жақтырмаған сыңайда алара қарадым. Түсі солғын. Өзі егіле жылаған ба, көзінің еті қызарып кетіпті. Маңдайына, көзіне түсіре ақ орамал байлап алған. Мына түрінде ат бәйгесіне шабатын бала тәрізді көрінген маған. Ол бір түрлі мұң басқан үнмен:

— Қадыр, осы аттарды кім алып қайтады, бұл біздің атқа мінуіміздің соңы шығар. Туған жердің төсін дүбірге толтырып құйғытып алайыншы бір. Әне, жігіттер,— деген ол атының басын босата берді де, кекесін дауыспен бетіме алара қарап:

— Әлде Жаңылдың берген орамалын оңаша көріп, өзіңше жетісіп мәз боп келесің бе? Ондай орамал мына

дәдәнде де бар. Жалғыз сенде ғана ма?— дегені. Тасбек қалтасынан шетіне қызыл кесте жүргізген орамал шығарып, шауып келе жатып, құстың қанатындай пұбалта жазды. Мына сөз маған атқан өқтан кем тиген жоқ. «Жаңыл Тасбекке де ескерткіш орамал бергені ме? Оған да оюлап, жаным Тасбекке деп жазды ма екен». Аяқ астында бықсып, алай-дүлей түтінге тұншығып қалдым. Ағынан жарылып, «Сені мәңгілік сүйемін» деген ант ішкен, қол алысқан жанның екі жүзді болғаны ма? Опасыз! Мүмкін емес дейді желке тұсымнан біреу. Қайдан білесің мал аласы сыртында, адам аласы ішінде дегендей тағы біреу өзеурейді. Ат үстіне отыра алмай теңселіп кеттім. «Осындай екіталай заманда адам мінезі өзгере беретін болар. Әлде Тасбек өзінің Тасбектігін істеп бара ма? Жок, Жаңыл ондай опсыздыққа бармайды. Әрине, Тасбекке ескерткіш орамал берген болса опасыз». Осы күдік жүрегімнің басында түйіншектеліп, шемен болып қатып қалды. Өзімді-өзім қанша олай болуға тиісті емес деп иландырсам да, қызғаныш па, басқа ма, түйткіл, кесепат ой іші-бауырымды қара мысық болып аюдай тырнағымен осады кеп. Жаңылға деген сүйіспеншілік «олай емес» деп жекпе-жекке шақырады. Түндей түнердім.

Көктұйғын басын сүзе алақашып дөңгеленіп келеді. Құлағымда анамның «Әкеңнің даусын ұмытпа!», Жаңылдың «Қош жаным!» деген үндері жаңғырығады. Аттың екпінінен қарсы алдымнан қоңыр жел үдей соқты. Көкжиекке сағым ойнаған далаға қараймын. Кең жазық дариядай тасыған сүт сағымның құшағында толқынжай тулайды. Көктұйғын барын салып шайқалады. Оның бипыл жорғасы әкемнің қарағай домбырада шерткен күйін есіме түсірді. Асқақ күй, сахара аңызы бас пернеден төгіле шығып, төмендеген сайын, сағаққа барған сайын таңдайын қағып, тілге оралмас, ойда ғана сарқынды боп ұйыған ыстық әуенге ұласады. Баурап алып барады. Самғап шырқала түседі. Елге, жерге арналған тозбас, сарқылмас күй болып төгіледі. Қант боп қалқып, шабыт боп шалқиды. Күй сарыны бойым-

ды балқытты. Артыма бұрыла қарадым. Кейін қалған ауыл адамы топтала ұбақ-шұбақ жылжып қайтқан. Қолдар бұлғанып, орамалдар желпінеді. Ішім алау-жалау. Бірақ іле-шала таң-тамаша күйге көштім. Соңымнан кең дала, тау, ақ иық адыр, орман қозғалып атойлап келеді. Атойлап емес-ау, бүкіл болмас бітімімен жүгіре жылжып ентелеп келеді. Өзім биігінде талай асыр салған Түйемойнақ, Үш-таған, Жыланда белшесінен дарияға батып малшына жүгірген. Майданға аттанған азаматын қимас коңілмен шығарып салғалы ұмтылысқандай. Дала, бүкіл атырапқа жан бітіп қозғалған Қарғанды жалдың қара жол қасқайтқан аспанына қарай аңырата шапқан батырдың дулығасындай Жыланды биігінің төбесі қылт-қылт көрінеді. Жау қайдалап шапқан, батыр ма?— дерсің оны. Іші бауыры езіліп, біздің соңымыздан жалт-жалт қарап, ілгері басқан аяғы кері кетіп, көз жастарын көл етіп бара жатқан қарттар, қыз-қырқын, әйел, балалар...

— Біздің түп атамыз — өр батыр. Есінде болсын ерлік, батырлық намыстан, адам бойында сарқылмас туа біткен қайсарлықтан өрбиді. Жеті атаға мұра болған қарағай сапты көк найза аталар қолында талай менменсіген дұшпанның өкпесін тескен. Өзі іздеп келген жауға қарсы шықпаған халықты, намысын қайрамаған ұлын кім деуіге болады?

Сарыарқаның кең жазығында үйдім-үйдім қорымдарды қалмақ қырылған атандырған ата-бабаға біз әманда қарыздармыз... Олар елдігін сақтап кетті. Ол мұраны қастерлеу, қасиет тұту ұрпақтың мәңгі борышы.

Сол батыр атаң бірде ұзақ жолаушы сапардан келе жатып нөсердің астында қалады. Шелектеп құйған жауын да бірде ана жерден, бірде мына жерден жарқ-жұрқ ағып түскен жай жүргізбепті. Түн мезгілі екен. Алдынан төбелі тамы бар көп қорым кезіге береді. Не болса да жауын басылғанша төбесі бітеу бүрмелі тамның біріне кіріп паналамақ болып, атынан түсіп ішіне еніп келеді. Осы кезде жарқ етін шағылған сіреңкедей моланың ішін ағылжым

сәулеге толтырып жіберген найзағайдың жарығында төрден құшағын жайып қарсы ұмтылған зор денеші көзі шалады. Ойда жоқта кез болған мына сұмдықтан бойы дір етіп, жүрегі шымырлаған батыр жөппелдемеде не істерін білмей қалт тұрып қалыпты. Әлгі керемет те бұны бірден тарпа бас сала алмай кідіре берген. Аспаны астан-кестен от шашып шелектен су төккен, бұлты жабағыдай ұйысқан түнек түнде табалдырығын аттаған моладан кейін шегінбей нар тәуекел деп батыр қасқая қарап тұрыпты. Найзағай қайта бір жарқ ете қалғанда төрдегі сұмдық азуы сақылдап бұған тап береді. Екеуі жағаласа кетеді. Найза, қылыш қолданылар жер тар. Айдаһардай ірі тұлғалы дүлей дөңгелете үйіреді мұны. Кезек жығысып, жанталас-арпалыс кезінде қабірдің бет ағашы опырылып, дұшпан ошарылып төңкеріле құлайды. Жауын жұмарлап басқан палуан қаңжарын суыра бергенде, аспан күтірлеп, қақ жарылып құйрықты жұлдыздай сорғалаған жай түседі. Кербілте сарғыш көгілдір сәулеге шағылысқан көкболаттың жүзі кеңірдегіне төселе бергенін көрген алапат күш иесі тағыдай тулап, үстіндегі батырды тымақтай лақтырады. Жанкешті дұшпанына бар қуатын жұмсап ұмтылған батырдың қолынан сынаптай сусыған ол заматта түн қойнына кіріп ғайып болады.

Өз көзімен көрген, моланың ішінде жан алып, жан беріп алысқан бірін-бірі ұнтап тастауға ұмтылысқан таң-тамаша болып батыр отырып қала береді. Күн сабалап жауа береді. Биікте аспан күмбезінде беймағлұм дария тасып, кемерінен асып, қара жер қайдасың деп ағып кеп төгіліп жатқан тәрізді. Сол ағыл-тегіл көк бұйра толқынның асыр салған жойқын судың қайда құйып жатқанын көргісі келгендей шырпысын сатыр-сұтыр сындыра шаққан көк сәулесінің тосын жарығына елтігендей мүлгіп отырып таң атырады. Күн шыға нөсер басылады. Телегей-теңіз көк жазира сонда еріген қорғасындай тұнып балбырап жатыпты. Қайдағы құм екенін нақты атап айту қиын. Әйтеуір, ата-мекендегі биік шағылды көп құмның бірі екені ақиқат. Құмға су

тұрған ба. Бір түн жауған жауын суы да құрдымға сіңген дариядай тартылып, дала қоңыр желге желпінеді. Атына қонған батыр түндегі жұмбақкүш иесін ұмыта алмай, найзағайдың сәулесінде ағып көлеңкедей боп кетіп бара жатқан бейнесін ойша бағымдап сол бағытқа бет алады. Қоңыр барқыт тақиядай бұйрат төбелердің арасынан келе жатып нар бураның табанындай мөрі құмға айқын басылған жат ізді көрді. Із әр жерден бір-ақ түскен. Адымы атылған жолбарыстай бұл неткен ғажап деп таңданған батыр бірте-бірте жаңара түскен соны ізбен қалың қорыс копаға кеп кіреді. Тал, жиде, қамыс, түбі қобсып қияқ өскен қалыңға найзасын серт ұстап ене береді, ене береді. Әбден тусыраған ит тұмсығы өтпейтін қалыңды омырауы мен жарып келе жатқан батырдың тұлпары кенет осқырып, пыр-пырлап танауын тартып ілгері баспай жалтандай береді. Күн төбеге биіктеп қалған сәт екен. Мойнын созып алдына зер салған батыр өзінен әй дейтін жерде шалқасынан жатып қор-қор ұйықтаған қап-қара сұмдық көріпті. Денесін қара ешкінің қылындай түк басқан ол қаннен-қаперсіз үйінің төрінде жатқан байдың мырзасындай қорылға батып жатады. Бабамыз нәмәрт болмаған «Қой, ұйқыда жатқанда бас салсам қапы кеттім дер. Оным ердің ісі болмас, ездіктен тәңірім өзің сақта! Ұйқыдағы да өлі. Не де болса оятып айқасайын», — деп найзасымен құс табанына түртеді ғой. Орнынан атып тұрған әлгінің бойы ат үстіндегі батырмен теңесіп-ақ қалады. Шошынып қатты бақырып, дауыстап жібереді ол. Онысы не малдың, не адамның, ұшқан құс, жүгірген аңның ешбірінің таныс дыбысына ұқсамапты. Жалт етіп үрке қараған жанары сексеуілдің шоғындай маңдайына түскен шудадай қастың астында қып-қызыл боп, кірпігін қақпастан шегіне береді. Батырдың тұлпары айдаһар көргендей шұрқырап кісінеп жібереді. Атамыз найзасын оңтайлап тез шаншып тастамақ боп ұмтылса аты ілгерілеу орнына шегініп, осқырып аяғын баспай қояды. Қалыңды жапырып түге тулағандай, жолындағыны тапап қаша жөнелген сұмдықты батыр тамашалап қала берген.

— Бойы атан түйедей, денесін жалпылдаған қап-қара жүн басқан, шашы иығына, сақалы кеудесіне түскен жалаң аяқ, арыстай кісі киік сұмдықтың сол пошымы жан шошырлық еді,— деп отырады екен батыр. Өмірімде еліммен қанша бетпе-бет айқасқа түсе жүре жүрегімнің шымыр етіп шошынғанын сонда бір рет қана сездім. Бірақ ол сұмдықта белдесуге жарамай қаша жөнелді — депті.

Атын өкпеге теуіп бұған дейін көз көріп, құлақ естімеген құбыжықтың сырын білуге, қолға түсіруді ниет қылған өр батыр кісі киікті күнімен қуады. Шағылдан шағылға, биіктен-биікке қолтықтағы жүндей ұйысып өскен құм ішіндегі тал мен қамыстың қалыңына тығылған түндей қара жалбыр жүн, жат үнді тіршілік иесін өкшелеп қанша қуса да жете алмайды. Аты болдырып, өзі титықтап шаршапты. Бар күшін сарқып артына жалт-жалт қарап батысқа бет алған құбыжықты өкшелей түседі батыр. Күн кешкіріп батуда таянады. Әбден терлеп, үсті-басы сабалақтанған қаракерегедей биіктің басына шыққан әлгі ұлығын иттей, иулаған қасқырдай, боздаған түйедей, мөңіреген сиырдай әйтеуір түсініксіз үнмен сарнап бойына ақтық күшін жинады ма, кім білсін, құстай ұшып, құйындай домалап зыта жөнеледі. Көзді ашып-жұмғанша жымжылас жоғалады. Аты болдырған батыр да сол биіктің басына, далаға түнеп келесі күні ғана аулына оралады. Сең-сең тымақ кигендей жынысып түйе сіңір, түзген, басқа түрлі қалың шөп өскен сол төбе кейін «Албасты қашқан» атанып кетті.

— Балам біліп қой. Біздің түпкі атамыз осындай атақты жүрек жұтқан ер болатын. Әкемнің көтеріңкі даусы құлағымнан кетер емес. Көзіме құбыжықты бездіре қуған сауыт-сайманы жаркылдаған қарағай найзалы, алып денелі, бетінен түгі шыққан бабам елестейді. Атының басымен алысып жау қайдалап салып ұрып бара жатады...

Тақымдай қысып, ат басын босатып өзара әзілдесіп ойнап келе жатқан жігіттерді қуып жеттім. Тағы Тасбек елден бұрын:

— Сен немене бұл, оңашалана бердің ғой. Жылағаннан саумысың өзі,— деуі мұң екен.

— Рас, мына шіркіннің көзі шілдің артындай қызарып кетіпті.

— Жаман қатын сияқты қорсылдауға ұялсайшы.

— Жалғыз сен бе, ей, майданға аттанған.

— М немені Бақтыбайдан туды. Батыр атағы бүкіл қазақ, қалмақты дүр сілкіндірген ор бабамның ұрпағы дейді-ау! Тәйт!

— Сен үшін жаумен бір-ақ... қиналсаң осы жерден қайта ғой,— дейді Тасбек. Дүрдііп кісімсіп алған. Намыстан өртене жаздадым. Көпке топырақ шашайын ба. Құрбы әзілі. Шыдадым. Сонда да қарап қалудың ретін таппай:

— Тасбауыр, жүрексіз, түйсіксіз, кешелер!— дедім, Жаудан қорқып келеді дейсіңдер, ә! Жаным арымның садағасы. Топырағы торқа, кіндік қаным тамған атамекенімді кимай көңілім жарықшақ!.. Оның несі айып?

— Ойдойт деген, нәзік жүректім. Осы далада жалғыз Қадыр туыпты. Басқамыз... хе-хе-хе!— бәрі ду күліп шуылыдай қайта ортаға алды.

— Жаумен айқасар сәт келсе, мен ешқайсыңнан кем айқаспаймын. Соғыста не өлу, не өлтіру. Бәлки, бабам қолдап...

— Па шіркін. Баба жалғыз осыныкі! Кісі киік — албастымен алысып өмірі атамекен топырағын қайта баспайтындай еткен күш атасын дербес иемденуге қақың жоқ!

— Бәсе десей. Көрпеңе қарап көсіл. Өзіне қарау керек адам. Сенің қолыңнан не келетінін біз білеміз,— Тасбек қыр соңыма түсін кекетіп,— әдемі қыз, сұлу мүсін үшін жаралған періште,— оның сөзіне жігіттер қарқылдап күлді. Сөйткенше, түйе, ат жеккен арбалыларды қуып жетіп қалдық. Күлкі соңын:

— Жігіттер жолдарың болсын!— деген Дайраның жайдары даусы бөлді.

— Әлей болсын.

— Айтқаныңыз келсін, мырза аға!

— Жау жағадан алды деп батыр аулының баласы қыран бүркіттей дүр сілкініп аттанып барады. Жау албастыдан мықты емес шығар!

— Сөзіңе болайын; Дуалы сөз. Жорытқанда жолдарың болсын, батыр бабаларыңның әруағы қолдасын, ғайыперен ғырық-шілтен шылауларың да жүрсін!— Дайра аға батагөй қарт тәрізденіп кетті...

Сөйткенше аттанатын разъезге де келіп жеткенбіз...

* * *

Кімді көрсен де тап-тұйнақтай буынып, түйініп алған. Қынабынан шыққан қылыштай жанарынан жалт-жұлт от шашып, «Кәне жау қайдалап» тұрғандай көрінеді олар маған. Күн артынан жылжып күн өтіп жатыр. Уақыт тынысы ма, әлде соғыс өртінің қысталаңы ма, етек-жеңі жиналған, көптің қимылынан әлдеқайда асыққан қарбаластық аңғарылады. Ауылдан бір аттанған жігіттерден қашан, қалай ажырағанымды білмей де қалдым. Бір колхоздан, бір ауданнан топ-топ болып қызыл вагонға отырған көптен Дайра аға ғана қасымда. Басқалар, не басқалар... Алғанқы бірер апта алай-дүлейім шықты. Бөгде, бейтаныс жандар арасында елегзіміп. Бұрын мұндайды көрмеген басым зорға жүрмін. Елден шыққандағы алабажақ киімнен жұрнақ жоқ. Жүргенде шаңырақ артылған атандай талтаң-талтаң басатын Дайра ағаны қазір сол кезге таныс жүрісі болмаса, бір түсті киімді шөптің ішінен тану қиын. Басында өзі «нар қалпақ» дейтін пилотка, үсті-гимнастерка, күмпиген шалбар, белін қынамалап, тас буып тастаған. Аяқта балтырын шандымаған қалың табанды былғары бәтенке. Тұра шапса мыңнан оза жөнелетін жараған жүйріктей жұтынып тұрған кейіп көзді қызықтырады. Жұбымыз жазылмайды. Өз бойы-басына қарап «бекерге олпы-солпымызды шығарып жүріппіз-ау. Жер қазсаң да, мал бақсаң да, жауға шапсаң да мына киімнен жүзіктің көзінен

өтерсің»,— дейді ол күле отырып. «Ықшам киім жарасар аңшы адамға»— деймін мен.

Біздің болім жері сусыған ақ құмық ауасы жұпар аңқыған, ойында кок шалғына белге оралған жыныс қалың орманды нудың ортасына орналасқан. Жонымызда тау жотасы сілемденіп заңғарында қыран қалықтаған биіктер такаппар көрінеді. Етегінен жарыса ескен қарағай, қайың, қыртысты емен шыңына өрлеп, бұйра толқандай бұлдырайды. Мұндай да жер сұлуы болады екен!— деп таңданады сәл тыныстаған үзіліс кезінде жан-жағына қызыға көз салған Дайра.

— Сәл қолқалт еткенде Дайра откеннен әңгіме қозғайды. Бірде:

— Біздің колхоздың бірінші председателі сенің әкең болды,— деп әңгіменің бетін ауыл жаққа бұрады.— Совет үкіметіне дейін байлардың ашса алақанында, жұмса жұдырығындағы кедейлер коллективті шаруашылыққа ұйымдасты. Аз жылда ғасырлар үстемдік еткен қайыршылық тұрмыс келмеске кетті,— деп шабыттана сөйлегенде үні ашыла түседі. Көз алдында кешегі жоқшылықтан қорлық көрген, қамыт киген жандар туған даласымен бірге түлеп жайнап шығатын. Әсіресе Жандәулет Қарасуы мен Жақсының тусыраған құйқалы табанына алғаш түрен салған көктемді есіне алғанда оның қысық көзі үлкейіп жайнап сала берер еді.— Сондағы соқаға жеккен көлігімізді айтсаңшы. Трактор түсімізге енбеген кез ғой. Кедейдің жалғыз-жалғыз сиыры, өмірі шыр бітпей ыңыршағы айналған бір-бір шолақ қыл құйрық. «Ырысы таситынның раңы бидай болады,— деген шындық екен. Береке, болашақ молшылық ырысы шақырады ма, сіңірі созылған кедейдің намысы қозды ма, жерге дән себетін күні ауылдың еңкейген кәрісінен бесіктегі баласына дейін егістікке барғаны есімде. Жарықтық Бақаң (менің әкемді айтады) соқа ма, тіс пе, жер жыртуға жарайтын ортаның бар құралын дайындап, көлігімізді жегіп, ал қане десе сендей қозғалып, бұйрық күткен көптің ішінен мені өзіне шақырады.

— Дайра, ақ жарқын жаның адал, басқаға иненің жасуындай қараулығың жоқ азамат едің. Көп кедейдің маңдай тері төгілгелі тұрған осынау маң дала халықтың еншісіне берілген. Сол жерге бүтін түрен түсіп, дән себілгелі тұр. Адамзат тарихында бұл жерге тұңғыш түскен түрен де, қауым болып бас қосқан ел де осы. Алғашқы тұқымдық дәнді сен сеп. Бүгіннен бастап бригад бол,— демесі бар ма. Жаутандап жетім балаша бетіне қарай берсем керек. Және бригад дегеніңнің не екенін түсінбей тұрмын. Сәл сызқабақтанып тұрды да, түсін жылытып:

— Әлде сен бригад деген не, оның міндетін білмей тұрған шығарсың,— ол көпшілікке қарады.— О, халайық, тыңдаңыздар қазір себілетін тұқым бәрімізге болашақ ортақ несібіміз. Бітік егін, таусылмас береке бітсін жерімізге. Тұңғыш тұқым себуді Дайраға ұсынып отырмын. Қарсы емессіңдер ме?

— Неге қарсы болайық, өзіміздің Дайра емес пе!

— Қолына береке дарысын! Түлесін жеріміз!— деген ауылдастарыма:

— Ендеше осы Дайра бригад та болады. Бұл — менің ұсынысым.— Бақаңның қоңыр даусы естілді.

— Бригадтың міндеті оңай емес деді көпке түсіндірген Бақаң, ол ең алдымен бәріңе басшы, егінді егу, ору жұмыстарын ұйымдастырады. Жетіспейтін құрал-саймандарды, үш-көлікті даярлайды. Бір сөзбен айтқанда, диқан басы адам да сол деді.

— Е, Дайра диқан басы болса не терістігі бар,— деп көпшілік гуілдесіп кеткен. Мен сөйтіп алдымен бригадирі, ақырында диқан атанып кетсем бола ма? Көптің еңбегі жанды. Егін бітік шықты. Жыл өткен сайын тәжірибе жинадықпа, алтын дән шекесі торсықтай тәлімі бидайға қырманымыз тасыды...

— Осыған дейін туған жер деген ұғымды тар түсініп кеппін... дейді ол күрсініп.

Дайраның әр сөзін қалт жібермей тыңдаймын. Ұйытып тастайды. Көзімді ашып, көп жайды білдіреді. Ол ерінбей,

сәл қол босап қалған демалыстың бәрінде де құрдасындай сыр шертеді.

— Баласың, баласың ғой әлі, үлкендер ісіне жауапты, салмақты жұмыстарға араласып үлгерген де жоқсың. Осыдан үш-төрт жыл бұрын колхозға жерге ораластырушы инженер келді. Әкеңнің тірі кезі. Қуанғанын көрсең со кісінің сонда. Қасынан бір елі қалмай өзі басқарып, ертіп жүрді. Айдан астам уақыт жатып, күн-түні көз майын тауысып сол инженер сызған жобаны көрсең! Колхоздың бар болашағын білесің. Тіпті білу аз өз көзіңмен көресің. Жаның рақат тауып, келешек дегеннің не екеніне сенесің. — Қазір де сол жобаны көріп отырғандай менен аса жоғары қарап сөйлейді. Жаңа орталық, былайша, поселкі Жайынды судың батысындағы боз жазыққа салынбақ. Түп-түзу октай көшелер. Орта мектеп, клуб, сауда әкімшілік, радио торабы, машина трактор шеберханасы дей ме, тамаша енді, тамаша! Әлгі сабаздың шеберін айтам — болашақ «Бірлік» аулын қалай ерінбей, жалықпай қағаз бетіне түсірді екен. Аппақ-аппақ мәрмәр тәрізді ақ қыштан қалап шығыпты. Үй, гимараттың айналасы қоршалып, жеміс ағаштарына тұнып қалған. Жемісі жәудіреп тұр. Ал бар ғой, — деп аузын ашып, көзін жұмған Дайра, — әлгінің мәдениет сарайы деп көрсеткен колхоз клубы ауыл ортасында мен мұңдалап көрінеді. Ондай үй Шам мен Мысырда да жоқ шығар. Енді ананы бар ғой сурет, сызық, жоба деп айтуға аузың бармайды. Үлкен тактайдың бетіндегі жобаны айналдыра қараған Бақаң инженерге:

— Еспе сайын оқшау тіккен мұнараңызды түсіне алмай отырмын. Орталықтан сыртқары қалып жалғызсырамайтын нәрсе болса, — деп сұраулы пішінде күлді. Бақаңның мына сөзіне жымыып езу тартқан инженер жігіт:

— Бұны су тартатын башня немесе қазақша айтсақ бас құдық дейді. Осы құдықтан жер асты арқылы су құбыры тартылады. Былайша айтқанда — денеге тараған қан тамыры тәрізді ол әр үйге жалғастырып су ағатын шүмектер орнатылады. Бұл іске қосылғанда иығына иін ағаш артып

шелегін сылдырлатып жүрген ешкімді көрмейсіз. Демек, емшек-шүмектен ағып әр үйге еспенің мөлдіреген тұщы суы өз аяғымен барады.

— Бәрекелді, көкейге қонатын тірлік!— Бақанның өзі өз болып қуанғанынан орнынан ұшып кете жаздағанын көргенім осы.

— Жобалау смета документтері қазірдің өзінде дайын деуге болады. Сіздің колхоздың орталығы осы бесжылдықта салынып бітуге тиіс. Оның құрылысына екі, екі жарым миллион сом шамасында қаржы жұмсалмақшы. Бұны ғасырлар бойы құлазыған далаға тұңғыш ірге тебетін шағын қала десе болады. Электр жарығын беру мәселесі де көздеуде. Әрине, ол келешектің міндеті деді ойын нақтылаған инженер. Бақаң одан көз алмай қарап қалыпты. Көкшіл көзді кісі жымып күлді. Солай бауырым, солай. Сәл шыдаңыз, кереметтер алда — деді ол. Мына сөзден көңілденіп бетіне қаны ойнаған ол киіз үй кеңсенің есігі мен төріне ерсілді-қарсылы жүріп ойлана қалды. Екі қолы артында. Кестедей өрілген көп сызықты, жобаны аудара қараған инженер үнсіз, сыпыртып жазып отыр. «Біздің Бақаңа бәрі қаладағыдай болуы керек. Талғамы мол, қиялы жүйрік кісі»— деп басқармамды көтермелеп, осынша ғажайып болашақты көзге көрсеткен инженерге де қоша-мет сөз айтқым кеп, оңтайлана бергенім сол еді, осы кезде сиыршы Баттал кірін келмесі бар ма! Бақаңа әзілдей күлін, бірдеңе деді. Естімей қалдым.

— Дұрыс келдің Батеке,— деген председатель — көріп қойыңыз келешектегі колхозыңыз, міне. Енді аз жылда шым үйде отырмайсың деп еді. Жобаға еңсеріле қараған ол түсінбей:

— Сонда айға ұшамыз ба? Баланың ойыншығын, ертедегі бірдеңеге мәз боп,— деп оскырып. Көптен біздеі жазы, қысы аңызға пен аязға ұрынған жан емессің, мынадай қуыршақ үйге сен сыймасаң киімі қалың, сүйегі ойқышойқы мына мен маңайламасын да!— деп кеңк-кең күлді.

— Олай деме, баяғыда колхоз болып, алдына ортақ-тасқан бес қашар түскенде, бұдан не шығады, бір ауылға мұның өнімі не болады деп шалғаяқтағаныңды ұмыттың, ә? Сол бес қашардан бір ферма өсіп шықты. Күніне мың-мың литр сүт, тонналаған май! Мыңғырған ақтылы қой, табын-табын жылқың анау. Егін жайын әр колхозшының еңбекке алған астығы айтады. Аз жылда миллионер, колхоз атанғалы отырсың,— деді Батталды сөзбен бір жола тұғыр-латқан басқарма.

— Иә, иә, уәжді сөзге тоқтады ма, сасқалақтаған Батаң не айтарын білмей,— Сен өзі шындап барасың ғой. Айтқаныңның бәрі рас. Ондайымның болғанын мойындамаймын. Бірақ мынауың дей беріп еді Бақаң:

— Ендеше анықтап қара мынаны,— деп жобаның қасына ертіп келді де — өз келешегін көзбен көргенге не жетсін. Мұны қуыршақ, әлдеқалай баланың ойыншығы көрме. Ақиқаттың, адамның ізгі ойы, ақылы арқылы өрге асатынын біл, түсін!— деді әр қилы бейне белгілерге әдәуір түсінік беріп.

— Оның дұрыс-ау, жолдас басқарма бірақ менің көңіліме қонбайтын бір нәрсе...— Баттал қабағын оқыс түйін, күн шағылысқандай оң көзімен қолын қалқалай.— Солай-ақ болсын, бәрі бар дейік. Сонда май, сүт, берін жұртты қарқ қып жатқан ортаның сиырының орны қайда? Отауың тамаша, шаңырағың қызыл сыр, оң жақта төсегің жоғы болмаса демекші — колхоз бастығына бұныма не айтар екенсің дегендей көзін сығырайтып сынап қарады. Көзінде күмән, әй, осыңнан не шығар дейсің дегендей екі талай кібіртік түйткіл ойнады Батаңның..

— Е, е, мұнысыз енді істің негізіне жетпеген бос тойпаң! Әрбір жоспар келешек сан олшенеді, сарапқа түседі. Ал инженер жолдас бұған жауапты сіз беріңіз, мұның іздегені — мал орны екен. Орынды да онысы — деп Бақаң жобалаушыға қарады.

— Ақсақал макеттен көріп тұрғаныңыз колхоздың болашақ жаңа орталығы — тұрғын үй, мәдени тұрмыстық,

байланыс тағы басқа, түрлі мекемелері, ғимараттары. Сіз талап еткен мал фермасы орталықтан аулақ, Жыландыға қарай үш-төрт шақырым сыртқарылау түседі,— деді тәп-тіштей баяндап.

— Қосың онда, қолаңның мұнда, деп ыңыранып жақтырмай.

— Май мен сүттен қашады, соншама сыртқа теуіп...

— Неге олай дейсіз. Онша қашық жер емес. Ол кезде — дей берген инженер Батталға таңдана күлді.

— Үш-төрт шақырым... онша қашық емес,— даусын қитыға созып тұр.— Күздің қара суығы, қыстың аязы мен бораны... дәйеркелер дірдектеп жүреді екен де!— Инженерді ұрып жіберетіндей түсі суып, жақ жүні үрпиіп, мұрты тікірейіп кетті.

— Сіз түсінбей тұрсыз. Тіпті де олай болмайды. Орталықтан фермаға күн сайын, белгілі сағатта автобус жүріп тұрады. Ол кезде, сиырды қолмен емес, электрмен сауады,— десе:

— Өзің бостекі сөйлейтін қиялшыл бала болмасаң етті. Бір беттесе бекіре балықтай болмайтын Бақтыбаймен саз қосылған екенсің. Сиыр сауатын электр деген бірдеңені тағы шығарып тұрсың. Миыма бармайды,— сақал мұртын сипап ойлы қалпын бұзбай.— Жарайды айтқандарың болсын. Бұларың болатын іс болса, сөзсіз сол көтерем. Бірақ күні бұрын өтінішім бар, осы көп, қуыршақтарың түбі үй болады ғой, өзі әйтеуір. Рас па?

— Рас,— екеуі бірдей, қосарлана жауап қатты.

— Сенбей тұрсыз, ә?— дейді балаң мінезді инженер жігіт.

— Сенейін ал,— Батталдың даусында әлі де күмән сазы бар.

— Біз үшін сенбеңіз, бірақ шындық қашан да мойындатады. Біздің елімізде құр даурығу, жалған жоспар жоқ, Батеке,— деген Бақтыбайға сиыршы:

— Онда өтінерім: маған үйді сиыр фермаға бір табан

жақын, Жыланды жақ шеттен беріңіз. Жұмыс орнына таяу болсын,— деді.

— Құп! Мақұл, міне, өмірге бір табан жақындадың,— деді Бақтыбай.

— Әкел қолды. Мыңғырған шаруашылықтың мың түрлі жұмысы бар. Үй бөлетін кезде, қап, Батеке, есімнен шығып кетіпті деп осы сөзіңді ұмытып жүрме. Уәде-құдай аты.— Баттал әкең сөйтіп басқарманың қолынан мықтап ұстады. Сілкілеп жіберер емес. Ұмытасың сен, ұмытасың. Бүгін қай күн өзі,— деп жобалаушыға бір, маған бір қарап қалды.— Сендер куә болыңдар, міне уәде байластық,— деді арқа-жарқасы шығып.

Дайра ұйықтап кеткендей көзін жұмып үнсіз отыр... Өз аулым... таныс жер, Жайындысудың батысындағы боз жазық. Көз алдымда сағымға оранып мен мұңдалып шыға келді. Жаңа поселке — колхоз орталығы екен деймін. Көшелері түзу тартылған зәулім үйлер... Жасыл желекті жапырағы төгілген ағаштар көкке бойлаған. Демалыс па, немесе клубтың маңы ығы-жығы жастар. Шат күлкі естіледі. Өзім бірдеңеге аландап, қоңылтақсып тұрған тәріздімін. Қызыл ала гүлді көйлегін төгілте киген Жаңыл асығыс басып шықты мына тұстан. Мен оны дебірім қалмай, тағатым таусыла тосам. Неге кешігіп келеді екен деп іштей назданып тұрғанымды ол қайдан білсін... Бітік құрағы, бойшаң қамысы үкілі тақия кигендей көк бұйра өзенді жағалатып Батаң сиырларды асығыс өргізіп барады. «Ой, былай! Қайтеді ей, мынау! Қарашы өзінің қисая тартуын!» деп табынның шетінен шыға ауа жайылған сиырды жөңкілте қуды. Кең дала көк барқыт төсегендей созылып көкжиекке ұласып кетті.

Астында қысы-жазы жемін үзбей, баптап мінітетін аспан көк ат, өзеннен көктей өтіп әкем үйге қарай беттеген. Ауылға таянғанын біле ме аты құлағын тігіп, қайшылап қара жердің шымдағын тесердей дүрсілдете басып, алды аяңдап, арты желіп келеді. Ой үстіндегі әкем, әдетінше алысқа көз жіберіп, мол бақыт қаптал шапанының омырау

түймесі салусыз ат үстінде жайбарақат отыр. Көзі алда, қиялы қайда болды екен?..

— Сонда Бақаң жарықтық,— деді ұйқыдан оянғандай Дайра мені келтіріп,— колхоздың жаңа орталығы пайдалануға берілгендей қуанып еді. Ол болашаққа қатты сенетін. Жарқын келешектің адамы еді ғой,— ойымды үзіп алыста қалған ауылдан Орал тауының бауырына қайта алып келді,— расында, пәшестер кедергі жасады. Соғыс болмағанда ол жобаның қызығын көретін едік. Ой несін айтасың, қарағым Қадыр, бақыт әр үйдің төріне шығып, тірі жан иесі болса бауырласып, туысып кетін еді,— деген оның сөзін командирдің:

— Сапқа тұрыңдар!— деген әмірлі даусы бөлді. Сапта тұрсам да жаңағы әңгіме, сондағы көрініс көз алдымнан өшер емес. Көкірегім алау-жалау сағыныш, айдынына малшынып шыға алмай тұрмын. «Шіркіндерге не болды, неге хат жазбайды. Жаңылдікі не?» деймін іштей күйгелктеніп. Сапта тұрғанымды да ұмытыппын. Командирдің «оңға» деген әмірін естімей қалдым. «Отставить Бақтыбаев! Что ты, оглох!»

Ымырт жабылып келеді. Қара көрпеге оранғандай орманның кешкі бояуы қоюлана түскен. Сарт-сұрт басқан сап қазармаға қарай беттеген. Тау көшіріп, дүниені жаңғыртырған ән шалқып шығады: «О... о... й, Га-а-ля, Галя молодая...»— жігерлі әні «Разойдись!»— таныс бұйрық. Қызыл барактың табалдырығын аттай бергенім сол:

— Бақтыбаев биле! Саған хат,— деген дауыс шықты. Тұңғыш елден келген хатқа қуанышым қойныма сыймай жауырынымды қиқаңдатып, жер тепкілеп билеген боп ишара білдірдім. Хатты қолым дірілдеп зорға аштым. Тор көз дәптердің төрт бетіне маржандай тізілген жазу мені баурай жөнелді. «Сағынышты сәлем хат» деп басталыпты да: «Сүйіншілеп, желден жүйрік, күннен ыстық сағынышымды жеткізер осы хатым арқылы өзіңе батыр атаңның мұқалмас қайратын, түкті жүрегін, қайсар мінезін жаудың

үрейін алып жер мен жексен еткен қуатын тілеймін». Қандай ыстық сезім тулады денемде. Хаттан көз ала алмай қайта-қайта оқимын. Бар сөзі жадымда қалды. Оқыған сайын ләззат алатын сияқтымын. Бойым балқып, жаным от боп барады. Мұншалық сөз тапқырлық қайдан келді бұған. Сөйлесе өзі шешен екен-ау деймін. Жаңыл жайында ойға шомып.

«Ауыл аңғал-саңғал қорасының төбесіндегі жабынды-сымен шомының шірік сабанына дейін жалмап жеп кеткен жұт жылғы қыстау тәрізді. Қайда барсаң азынаған суық жел. Сұр қабақ, соғыс ызғары жеткен кәрі-құртан, одан қалды ақ жаулықты әйел, Орталау мектептің жоғары клас-тары жабылды. Бастауыш қана оқиды. Мұғалім жетіспейді. Әрине, мұны саған білсін деп жай жазып отырмын. Ел біржола қаусап мұқап қалды деп ойлама, жасыма, уайым-дама! Осы хатты жазып отырғанда кеңсенің терезесінен көріп отырмын. Қыс қамытына қарбалас дайындық қызу жүріп жатыр. Қора жөндеушілер бригадасы мана таң қараңғысында аттанып кетсе, Жыландыдан шөп тартқандар бірінен соң бірі керуендей тізіліп кеп орталықтың маясын биіктетіп жатыр. Қатар түзеген маялар алыстан зәулім көк таулар тәрізденеді. Шөпшілер бригадасын сіздің үйдегі әже басқарады. «Өңшең шуылдақ! Күн жаманы кетеді. Аз күн қиындыққа дес бермендер. Ертең-ақ шалқып күндей күлесіңдер. Балдар қу пәшистің желкесін қиып келсінші»,— деп шаңқылдап жүр. Анам есіме түсіп бойым босап, денемде басқаша құбылыс пайда болғандай.

«Айтпақшы,— депті одан әрі,— ауданнан уәкіл келіп, Рәшит ағаны басқарма сайлады. Колхоздың барлық естияр мүшелерінің бірін қалдырмай ниінаған. Сонда байқағам, шал-кемпірден, жасөспірім балалардан өзге үркердей ғана келіншектер болмаса көзге түсер ешкім қалмапты. Рәшит аға:

— Денсаулығым кем кісімін. Ауыр кезең қазір. Үлкен шаруашылықты басқару қолымнан келмейді,— деп бұлғақ-тап еді, уәкіл қабағын шытып:

— Жолдас Аронұлы, Отанымыздың батысы жау шабуылына ұшырап, халқымыз «Отан үшін, Сталин үшін жан пида!»— деп тарихта болмаған құрбандыққа барып жатқанда...— деп еді. Сөз сыңайына тез түсінген Рәшит аға:

— Мақұл, мақұл! Көпшілік сенім артса сөзімді қайтып алдым,— деп келісімін берді». Осындай тосын хабарға толы сағынышымен кокірек ашытар елдегі ауыр ақуалды жеткізген хатты екінші рет қайталап оқи бергенімде:

— Ой бәрекелді, елден хат келді ме? Кім жазыпты?— деп қуана дауыстаған Дайра ағаның бетіне жалт қарадым. Табиғатында жайсаң, жаз мінезді кісі қолымдағы хатқа жаутаң-жаутаң қарап қалыпты. Елден ұшып келген алғашқы қарлығаш қанатын пыр-пыр қағып менің қолымда отырғандай, қиыла, қимай жанашыр көзбен аялайды. Хатты Жаңыл жазыпты деп айта алмадым. Ұрлығымның үстінен түскендей терлеп берекем кетті. «Не жаңалық хабар бар? Ел аман ба екен? Қазіргі халдері не күйде екен дейді»— деп үстемелетін сұрақтар қойып жатыр. Мен мұғалім алдында емтихан тапсыратын шәкірттей жүрексініп жалтақтап отырмын. Ел хабарын, Рәшит аға туралы естігенде қозғалақтап кетті...

— Одан басқа елге басшы болар адам да қалған жоқ. Ескінің көзі ғой ол. Елдің ұйтқысы, жердің берекесінің мелдектеп тасуына Рәшиттің қосқан үлесі аз емес. Бақаң жарықтықтың оң көзі, оң қолы. Өте терең адам. Көріпкелі бар, сүңғұла. Колхоздың ана бұрышында кеше нендей жағымсыз іс болса, төбесінен түсіп үйде отырып айтып отырады. Ал жақсылықты жариялауға келгенде тағы да шебер-ақ. Алғашқы елден келген хаттан осындай жаңа әңгіме сабақтала бастады.

— Бірде колхоз кеңсесіне кіре қалдым. Бақаң-басқарма. Екеуі оңаша отыр екен. Менің келгеніме балаша қуанған Рәшит:

— Дөп келдің. Енді болмаса шақыртқалы отыр едік,— деді. Ештеңе түсінбеген мен екеуіне кезек қараймын. Олар

өзара бас изесті. Мезгіл қыс. Қар қалың. Шымыр аяз қақап тұрған, аппақ қар уыздай ұйыған. Далада түп-тұнық. Колхоздың жақсы атақ даңқы шығып дүрілдеп шаруасы шалқып, сол жылы миллионға жуық табысқа қол жеткен. Колхозшылар еңбегіне қыруар ақша, астық бөлінген. Не керек шырқап тұрмыз. Егіс бригадирімін. Аузынан жалыны шығады дейтін, құлжабың сақасындай алша түсетін шағым емес пе. Тапсырма екі есе артығымен орындалып, абыройым асып түсті.

— Дайра, деді Аронрашит,— колхоздың астық қоймасын тексеруге комиссия құрғалы отырмыз. Әсіресе сақтық қорды түгендеу қажет. Өзің еккен, өзің орған, өзің қолыңмен сарайға құйған жауапты адамсың. Бір грамына дейін өлшеп не бар, не жоқ әр дәнді таразыдан өткізесің. Комиссияны басқаратын сен. Тапсырманы орындау мерзімі үш күн! Өзіме белгілі нәрсе.

— Оу, ақсақалдар, жүздеген тонна астықты үш күнде таразыдан өткізу қолдан келмейді,— дедім қиыншылықты алдын ала ескертін кесім айттым.

— Келтір. Қалай да орындалсын! Бригадаңда адам жетеді,— деп Рәшит шегелеп сөзін қысқа түйді. Мұнысын колхоз басқармасына табанда бекіттірді. Бақаң басын изеп:

— Солай,— деп қолма-қол мақұлдады.

Тасбектің әкесінің со жылы мойнына екі тонна сақтық қордың астығы мінсін. Масқара болды да қалды,— деді ол сол қылмысты өзі істегендей Дайра қазір де қысылып, бусанып терлеп қоя берді. Мен Тасбектің атын естігенде су тиген қара құрттай жиырылдым да қалдым. Ауылдан аттанардағы анада мені кекеткеніне ме, әлде ондай орамал мына «дәдеңде бар» дегенінен бе, әйтеуір суханым жаратпай, тырыстым да қалдым. Дайра аға да әңгімесін үзген. Қисайып қырынан жатыр. Біраздан кейін:

— Аронрашидтің сұңғылалығын сонда білдім. Әлі ойран-асырмын. Әбеннің суық қолды болып жүргенін қайдан білді екен? Ол ма ол терең ақыл иесі ғой,— деп басын риза болған сыңайда изеді де, Рәшит жайында қызықты

әңгіме көп. Бірде толығырақ айтармын. Кәртәйіп қалмаса, ел басқару қолынан келеді оның. Ондай қариясы бар ауыл бақытты ғой. Елді аздырмайды ол. Мықты кісі,— деді көңілі жайланған үнмен. Екеуміздің қазармадағы орнымыз да қатар. Елден хат келгелі Дайра аға бұрынғыдан әлдеқайда жадырап, көңілді болып алды. Сонысына бағып мені түртіп өзіне қаратты.

— Бәрі жайнап, дәл қасымда тұрғандай жәудіретіп кетті-ау. Қалай ғана ойламассың. Көз алдыңа келіп еріксіз сағындырады ел-жұрт. Сарыарқаның самалы есіп, Сарысудың көк шалғыны жапырылған бидайықты табанының салқыны бетімді шарпуын қарашы. Кемерден шұбыра шаңдата құлаған жылқы, Баттал қарт қайырған сиыр табаны, Тәпел мен Қарасайдың бойындағы ферма аулы таяқ тастам, әй дейтін жер жанымда тұр, міне! Атын тепеңдеп Батаң кетіп барады...

Биылғы бітік егін-ай, шіркін! Бойы менің кеудеме жетіп, бойлап кетіп еді. Уыз тартып, дән бойлап, сабағы сыбдыр қағып майыса теңселеді. Басын зорға көтереді, эне! Егін жайдағы құс үні құлағыма ән болып естіледі. Көңіл құсым құйқылжып, шар тарапқа самғағым кеп кеткені-ай,— Дайра қатты күрсініп, демін қинала алды.

Жаңылдың хатын тағы іштей қайталап оқыдым. Неге айтпай отырмын. Дайра ағадан сүйінші сұрауы керек емес пе? Ойланып жатпадым:

— Дайра аға, Сағынбегіңіз оқу озаты болыпты. Сүйінші! дедім, оның төсегінен қалай атып тұрғанын байқай алмадым.

— Ал, ал! Сүйінші сенікі,— қатты қобалжып дегбіреді. Сүйінші сұраған аузыңнан айналайын, даусыңнан айналайын. Біздің үйден де бір азамат атағымызды көтеріпті де! Көп жаса! Жұқарған жүйкені қайта шираттың. Елге жеңіспен орал! Жеңіспен! Ал сүйіншіңді үйге барған соң аларсың,— деп екі бетімнен кезек-кезек құшырлана сүйді. Сомадай жігітті үп-үлкен ересек кісінің бас жоқ, көз жоқ

тарпа бас сап сүйгені қандай ыңғайсыз еді. Күтпеген жәйтім. Өзім ес білгелі иә, ес білгелі...

Енді қайтейін болары болды... Шіркін, бала қандай құдыреттен жаралды екен. Менің әкем де қашан көзін жұмғанша бар мейірім ықыласын аямай төгіп кетіп еді-ау! Даусыңды аңсадым-ау, әке! Дайра ағаның бетіне ұрлана көз тастадым. Нарттай боп қызарып, күлімдеп отыр. Жүрегі тулап мейірленген түрі қандай әдемі еді. Бетімде ыстық лебі қалған тәрізді. Демі ып-ыстық. Ұяттан кіреп тесік таппадым, бетім дуылдап қоя берді.

Ағымнан жарылсам, ақыл тоқтатқалы бұл бетіме бөгде жанның ерінінің екінші тиюі. «Иә, сондағы Жаңылдың да демі осындай болатын. Жаңыл от жалыны сыртына тепкен осы Дайра ағадан жаралды ғой» деймін іштей. Алабұртып он саққа жүгірген осы қысталаң шақта:

— Осы ұлым,— он ұшке толғанда жұрт айта жүретіндей ұлан-асыр той жасасам деп армандаушы едім. Көрмейсің бе, соғыстың...

— Соғыстан тірі оралсам Сағынбегімді өзім болдым дегенше оқытармын-ау! Көзімнің қарашығындай құлыншағым, қазіргі сәтте не істеп отыр екен, а?— деп Дайра аға маған сұраулы пішінде қарады.

Бірде түсте үзіліс кезі еді. Дайра аға мені өзінің тұстас қатар теңіндей көріп әңгіме айта беретін әдетімен:

— Бала деді тамағын кенеп: Адам, шіркін, басына түскенде ғана өмірдің ащы-тұщысын ажыратса керек. Жақсы мен жаманды көзбен көрмей кім түсінген,— деп ырғала қозғалды.— Әлі осы күнгі өміріңнің қадір-қасиетін есіңе алып, жалындаған жастық шағыңда замандастарыңмен дүрілдетіп өткен күндеріңді сағынатын кездерің болады. Мұндай дәуірдің, заманның тағдыры үшін, бүкіл еңбекші адам баласының келешегі үшін болған қиян-кескі алапат майданның жауынгері, тіпті тұтас жатқан кезеңнің, болашақтың қамын жеген қаһарманы болудан асқан жауапты, қасиетті абыройлы міндет кімнің маңдайына жазылған. Ойласам, осы мына біз Октябрь таңын қорғауға аттанған

екенбіз. Қазір алдында сайрап отырған ағаң кім еді. Сен меші білемісің өзі?— деп сұрады. Аң-таң бетіне қарадым,— әрине, білмейсің. Өзім айтайын.

— Менің онға толған кезім. Соның алдында ғана шешем өкпе ауруынан опат болған. Не жазғанын қайдан білейін. Алты-жеті жастағы Салиқа қасыма жүгіріп келіп:

— Әй, Дайла, сенің әкенді байлап жатый атамдай — деді. Өзі жылағалы тұр. Тұра жүгірдім. Қар ұшқындап, күн суытып алыпты. Күздің қара суығы. Бай өзі бастаған үш-төрт ұр да жық әумесері бар, барлығы әкемді етпетінен салып, төрт жағынан қағылған қазыққа керіп тастапты. Үстінде тігісінен қақыраған ескі түйе жүні шекпені арт бойынан бөлініп жыртылған.

— Бай-екеу жазығым не? Ең болмаса күнәмді мойныма қойып сосын-ақ жазаңды бермеймісің,— деген әкемнің ащы даусы шықты.

— Мен сенің күнәнді есепке алып жүрген мәңкір-нүңкүр деп пе ең, қасиетсіз!— деп ақырған бай әкемді қамшының астына ала берді. Жалпақ жауырыны жарқыраған оның етіпе тиген қамшының ізі көкпеңбек болып өлген жыландай иретіле қалды. Ысқырған қамшы әлденеше рет бар пәрменімен кеп осып кеткенде денеден қан шып-шып шықты. Бақырып жылағаным есімде. Араша түскім келіп ұмтыла бергенімде жуан бай бір тартып:

— Кет шошқаның күшігі,— деп жаман шапанымның жағасынан алып тымақтай лақтырды. Ұшып түсіп қайта жүгірдім. Аңыраған мен:

Ата, Ататай ұймашы!— деп шарылдап әкемнің үстіне етпеттей құлаған Салиқаны көрдім. Өз баласы қайдан ұрсын. Бай қолындағы қамшысын лақтырып жіберді де, көзі қанталап тұлымшағы желбіреген қызына кіжініп, тіл қатпастан үйге еніп кетті. Байдың ызғарынан қорыққан басқа ұрдажықтар қасқырдан ыққан иттей бет-бетімен тарап жоқ болды. Шіркін-ау, бір адам, тірі жан рақым етсейші. Шырылдап қазыққа байланған әкемнің қолын

шеше алмай көзім бұлаудай болып, мықшындап жатырмын. Әкемнің өлі-тірісі белгісіз.

— Мә, Дайла — дегенге жалт қарадым. Тағы Салиқа екен. Қолындағы жез мойнақ ақ пышақ, — Мынамен кес! — деп ұсына берді. Әкем жарықтық көпке дейін орнынан тұра алмай ыңыранып көп жатты. Бүрісіп басында отырмын. Адамнан төзімді, ит жанды мықтыны кім көрген. Сүйретіліп тұрды-ау, бір кезде. Ала бұлт аспан тесік туырлықтай азынап, күн суыта түсті. Лашықтың есігін зорға ашқан әкем, от көзін көсеп, қашан көмгенін қайдам, қоламта да қызыл шоқ боп жатқан қиға от тұтатты. Басы салбырап ыңырсып қояды. Сақал мұрты өскен, талай азапты бастан кешкен ол қу сүйектей аппақ еді. Мен от басына бүк түсіп жатып ұйықтап кетіппін.

— Балам, балам Дайраш тұр, тұршы! — деген дауыстан қалтақтап атып тұрдым. Әкем бауырына қысып діріл қақты. Әдепкіде тоңып отыр ма дегем. Жоқ, жылап отыр екен. Бар айтқаны:

«Құйрығы жоқ, жалы жоқ құлан қайтіп күн көрер, Аяғы жоқ, қолы жоқ жылан қайтіп күн көрер», — дейді. Өлең айтып мені әлдилегені сияқтанып та кеткен. Сол күні таң атқанша көз ілмейді:

— Найсап, Асқар! Өй оңбаған, шық былай! Мал иесіз кетті өріске, — деген байдың даусы естілді күн шыға. Әкем жауап бермеді. Бай лашықтың есігін серпе ашып, — керең болғыр, неге үндемейсің. Өлсең, мал соңында өл! Сенен ақсақ тоқтым артық! Тұр жаныңның барында! — деп төне ақырды. Бай маған жан алғыш әзірейілдей көрінді. Жүрегім жарылардай шошына қорықтым. Дайра аға басын шайқап.

— Е, сондай қорлықты де көрдік-ау, бала. Міне, ол азапты өмірден құтқарған дәуір үшін кім жанын аяйды. Ал Сағымбек пен Жаңылдың шешесі сол әкем жарықтықты әкесі сабап жатқанда қарлығаштай қанаты мен су сеуіп араша түсетін Салиқа — ол өз алдына бір қызық дастан. Тағы да бір кезі келгенде айтармын. Мендей тұл жетімнің

көзін ашқан, адам қызықты әңгімені бастайтындай көрінген. Әттең сол дастанды аяқтамағаны-ай...

Батысқа бағыт алған поезд тоқтамай заулағалы міне, үшінші тәулік. Анда-санда ентігін баса алмаған қарттардай үлкен станцияларға сәл кідіріп пыс-пыс дем алып, түкірінген паравоз даусын созып, боздатып алады да дүрілдетіп алға жүйткі жөнеледі.

Балғаны жалықпай тақ-түк соққан ұстадай доңғалақтың дыбысы бір тынбайды. Жұлдыздай аққан поезд талай орманды жарып өтіп, талай жазықты артта қалдырды. Өрімдей кіл жас. Бес қару бойында. Вагон іші мерекедегідей ән-күй. Алдағы қатер, ертеңгі апат бірінің ойына кіріп шығар емес. Сырнай, ғитара, мондалина, скрипка, домбыра да осында. Дайра аға әншілігін поезд үстінде танытты.

Ашық қоңыр даусын еркін қалқытып, сорғалата созады, Халықтың көкейтесті әндерінің бірі «Елім-айды» төгілте шырқайды. Әннің өзі де, сөзі де көкейді жарып, сай сүйегімді сырқыратқан елге, жерге бағышталған мәңгі махаббат боп құйылады сонда. Ән сазында мұң, налаға аралас көкке суарылған мұқалмас құдырет халық қуаты болып, тот баспайтын алмастай жарқырайды. Басқа ұлт өкілдері осынау асқақ әнге таң-тамаша қала тыңдай отырып, қоярда-қоймай «Елім-айды» өз тілінде ұғынуға тәржімалатып жатады. Ол бір халықтың қасиеті, боп майданға бірге аттанды сонда. Қарулас достары Дайра ағаның әншілігіне риза боп:

— Шаляпинше шырқайды.

— Қандай ашық, ақаусыз үн еді.

— Операның дайын шебері екен,— дегендерді бөлген орыс жігіті,— сахара адамы осындай болар. Қазақ даласы қандай кең болса, оның ән өнері де сондай, асқақ, мүкістен таза, шалқып, шығады. Аты есімде қалмапты. Шалғайдағы қазақ аулында бір қарапайым әншінің есімі шығар, тыңдағаным бар. Бұл — табиғатында ақын, әнші халық. Маған қазірге дейін кең байтақ жазира ән салып тұрғандай болады да тұрады — деп қазақ ән өнері жайында әңгімелеп көп-

шілікті тәнті етті. Бәрі Дайра ағаға қарай береді. Қайта-қайта қол соғып бірнеше тың ән айтқызды. Қай әнді орындаса да ырғағына, махымына кепіл әнші көп көңілінен шығып таң-тамаша қалдырған.

Аспанды торлаған қоңыр түбіттей бұлт қоюлана түскен. Ымырт жабылар шақ. Қалың орманды қақырата жарып, тік салған темір жол алаңқайға шыға бергені сол еді. Қайдан сап ете қалғанын кім білсін, жау самолеті шүйіліп, жем ілетін құстай құйыла берді. Домбыраның қос ішегіңдей тартылған темір жолдың екі қапталына ысқыра кеп түскен бомба бұрқ-бұрқ жарылады кеп. Аспан азан-қазан. Ыңыранған үнге толды. Біздің зенитканың гүрсілі құлақ тұндырады. Сонда жау самолеті арылдап келіп, арқырап көкке қайқая самғайды. Ысқыра суылдап бомба төгілуде. Әр шүйілгені ажал. Поезд жылдамдығын еселеп, жұлдыздай ағып келеді. Жау құзғындары нысананы ала алмай жанталас үстінде. Зенитка біреуіп ғана құлатты. Түтіндеп жанып, лапылдап орманның ішіне барып түсті.

— Бәрекелді!— деп шу етіп қуанып қалған. Бірақ осы мезетте поездың орта тұсына түскен бомба бұрқ етіп жарылған еді. Одан әрі дүние қаңбақтай дөңгелеп бара жатты. Сатыр-сұтыр, шақұр-шұқыр егелген, сынған ағаш па, темір ме, бажылдаған, ыңыранған адам ба, төңірегім ың-жың болды да кетті. Бір кезде тұрып-жығылып жүрмін. От лапылдап анадайда көлеңке қашады... Өзіме-өзім келіп біршама уақыттан кейін ес жидым. Арада қанша мезгіл өткенін білмеймін. Әлде есірікпін бе, екі құлағым ысқыра шулайды. Поезд ойдым-ойдым алахаудан орманға ене беріп бомбаға ұрыныпты. Вагондар бірінің үстіне бірі шығып ошарыла құлаған. Сауынан қирағаны көп. Адам да сондай. Дені саулар жаралыларға да жәрдем беріп, қым-қуыт біреуді-біреу біліп болар емес. «Оу, Дайра аға қайда? «Есім орнына енді келген. Жүрегім аузыма тығылып бір сұмдықты сезгендей өрекіп жанталастым. Түн түнере түсті. Вагоныма келдім. Күл-күл. «Дайра аға! Дайра аға бармысың? Қайдасың дыбыс бер». Тілім күрмеле береді. Талай

боздақ қыршын кетіпті. Өліммен бетпе-бет кездесіп тұрмын. Ажал аузын жалмауыздай ашып, аямас көршеңгелін салған. Маңайымнан мүңкіген иіс шығады. Қан иісі! Қан! Қан қандай қасіретті ауыр еді. Жан деген не бұл?! Сұмдықты мұндай кім көрген! Тағдыр неткен рақымсыз едің! Миымды осып-осып өткен осы сөздер әзірейлі тәрізденеді. Әр сөз тәнімді қарып барады. Айқайлап жылағым келеді. «Дайра аға, тірі бармысың?» Табылды-ау әйтеуір. Кеспекке салған тірі балықтай бірінің үстіне бірі ұмар-жұмар құлаған топтың астында қалыпты. Өлдім-талдым дегенде алып шықтым-ау. Ауыр жаралы Дайраны оңаша жатқызығанбыз. Ыңырсыды. Аузын кеңірек ашып, қысылып зорлана дем алады. Көзін ашуға да дәрмені аз. Ол жаралы кеудесін сипады. Ауыр жаралыларды медсанбатқа жөнелтуге даярлап асығыс жұмыс жүріп жатыр. Таң құлаңеиктеніп келеді. Аспан шежімдей бозарған. Мен Дайра ағаның қасында отырмын.

— Қадыр! Қа-ады-ыр!— сыбырлап әлсіз естілді,— бері таяншы, деп күшін жинап сарқа тыныс алғандай кідіріп,— Тәңірдің таңы атып келеді. Мына атқан таң, шығар күн сенікі.— Танауы қусырылып, қалың түкті қабағы түйіліп,— Қош бол! Менің... санаулы... ғана өмірім қалды. Әттең дүние не керек, жаумен ең болмаса бір айқасып кетпедім-ау! Ел-жұртқа сәлем айт. Арманда кетті де. Сағыбегімді саған тапсырдым. Жаңылды...— Үні сыбырлап естілмей қалды. Ол содан соң тіл қатқан жоқ. Шалқасынан жатқан. Аппақ болып атқан бозала таңда оның жүзі тым айбарлы еді. Маған әлі де бірдене айтатындай мойынын ұмсына созып, қадала қарап қалған күйі кірпігі қағылмайды. Көзіндегі от сәулесі өшіп, жанары сұрғылт шыны моншақтай қимылсыз. Лезде маңдайы мұздап, қолы суып қоя берді.

— Дайра аға! Дайра аға!— Үнсіз. Солқылдап жылап жібердім... Бауырым езіліп барады. Жүгіріп келген медсестра взвод командиріне «скончался» дегенін құлағым шалды. Ауылдан бірге аттанған, бірге болған, ақылшы қамқорым, анамның бөлесі, дүниедегі ең жаныма жақын

Жаңылымның әкесі... Көзімнің жасы бұршақтай төгілді. Менің ... ең қимас адамым жау оғынан опат болды. Қолымда, иығыма асылып отырып, мәңгіге ұйықтап кетті. Бұл менің өлген адамды бірінші рет көргенім. Сондықтым болар, Дайра ағаның қабағын да жапаппын. Әлі өкінемін, ол көзі ашық күйінде аттанды-ау өмірден. Оның жаудыраған жанары қазірде маған қарап тұрғандай көрінеді.

Көзімнің жасы көл болып әкемдей жақын, шешеммен бола Дайра ағаны қара жердің қойнына өз қолыммен тапсырдым. Басына қойылған тақтайға «Қазақстан, Сарысу өзені, «Бірлік» колхозы, Дайра Асқарұлы 1942 жыл 20 августа» деп жаздым. Сол ойдым-ойдым жыртқық көрпедей орман арасында жыпырлаған көп қабірдің арасында қалды. «Қош бауырлар» деп бірнеше дүркін аспанға оқ атқан бөлім ілгері жол тартты. Дайра ағаны қалдырған мен де өзегім өртеніп артыма жалт-жалт қарап, егілін кете бардым. Қайтейін... Қадірлі жанның тіршілік сапары үзілгенінің куәсі болудан өзге не шарам бар еді.

* * *

Қара жер асты-үстіне шығып, бұрк-бұрк біресе ана жерін, біресе мына жерін жұлып лақтырады кеп. Бар пәрменімен өзін-өзі аямай ұнтап ұн боп үгітіледі.

Тас ұшып, шаң қопарылып, тіршілікті тулақтай сілкілеп алай-түлей, әлемді мұнар, күйген иіс жайлаған. Аспан аспан емес, жер жер емес, тозақ. Шудаланған көк бұйра түтін, бұрқыраған шаң, отқа араласқан қоймалжың қара барқын удай ащы иіс боп, кіреукедей көзді тұмшалап, езіп, тұншықтырып барады.

Таң қылаң бере жау артиллериясынан төгілген снаряд бекініске дөп түсіп, ұрып тұр. Тозған шым үйдің қабырғасындай траншея шұрк-шұрк, опырыла жалп-жалп құлайды. Ескі тондай пана болар түрі жоқ. Әр снаряд солқ ете түсіп, өзін-өзі ұнтап, мыңға бөлініп, бұршақша шашылады. Әр жарықшақ жан-жаққа жаналғыш эзірейлі боп, көзге

көрінбес жылдамдықпен кезе жөнеледі. Ажал аласұрып, ұрынарға қара таппай, алшаң басып, «Ер болсаң басыңды көтер!» деп тыр жалаңаш бір өзі мың жалмауыз боп өсіріп алған. Қылт еткен бас жұлынып, қыбыр еткен жан тапсырып жатыр.

— Танк!— Взвод командирі Сергей Осиповтың даусы дәл құлағымның түбінен шықты.— Асықпаңдар! оның қарлы даусы траншеяға түгел естілді. Мен танкіге қарсы атылатын зеңбіректің оқтаушысымын. Бәрі дайын. Кірпік қақпай қадала алға қараймыз. Қара тажал қаптап келеді. Үні жер солқылдатып, оқ төгіп, қатарын түзеген. Бір, екі,.. он... санап үлгермедім. Қасқырдың күшігіндей боп шұбырған сұр киімді жау, танкілер соңынан ілесе жүгіреді. Зеңбірегінің аузы үңірейіп, от құсқан танк ентелей кеп тақап қалды. Тағатым таусылып, маңдайымнан шып-шып тер шықты. Мұндайда уақыттың тегершігі...

— Атыңдар!— жалғыз ауыз сөз траншеяны дүр сілкінтті. Снаряд дөп тиген, мінбелеп, шөпке таянып қалған ең алдыңғы танк айналма болған малдай бір орнында шыр көбелек айнала берді де, лап ете түсті. Қара тажалдар әр жерден-әр жерге түтіндеп, атыс күшейіп кеткен. Осы қиын-қыстау сәтте алдыма қараймын. Лап қойған жау солдаттары мұзға тайған қойдай жалп-жалп құлап, арты кейін шегіне қашып барады. Түн жамылған моладай өртенген танкілер үңірейе қарауытады... Сәл тыныс алған сияқтымыз. Жау шабуылға қайта шықты. Жаңа ғана ұшқындап тұрған қар алай-түлей төгіп кеткен. Аппақ қар қиыршықтары да қара жерге биіктен қорғалап зорға қонатын тәрізді, Өзі торғайбас-торғайбас ірі, сондықтан ба, құйыла төгіледі. Әлгіден де көп тың күшпен жанталаса ұмтылған дұшпан өршелене түсті. Қуатты тегеурін кері итерді. Екі жақ та теке-тірес, өліспей беріспек емес...

Басын таңып алған жаралы аға лейтенант Сергей Осипов еңгігіп жетті қасыма. Құлағының түбінен сорғалаған қан білінеді.

— Бақтыбаев, екінші расчётты да сен...— сөзінің артын

айтуға үлгермей — Тез! Олар жаралы деп траншеяны жағалап жүгіріп бара жатты. Мен бұйрықты орындауды ұмыттым. Дайын жатырмын.

— Огонь! — Сергейдің даусымен қоса шыққан снаряд жау танкісін тапжылтпай тастады. Оқ шынжыр табанын сөгін жіберсе керек, кенет үстіндегі қақпағы ашылып, атып шыққан жау солдатты артына жалт-жалт қарап, сәйгел тиген сиырдай зытсын кеп. Оқ нөсері толастар емес. Жанұшырып пулеметті тез қайта оқтадым. Жау тобыры құзғындай қаптап оқ бората ентелей жүгірген. Қол созым жердегі пулемет қақалып сөне берді. Жалт қарағанымда, пулеметші жігіттің траншеяға құлап бара жатқанын көрдім. Осиповта байқап қалған екен.

— Бақтыбаев пулеметке! — жалт қарадым. Жау лап қойған. Бекініске енді болмаса баса көктеп кеп қалды. Көзім тұнып кетті. Гашетканы барынша басып, оқ селін боратып жібердім. Ораққа түскен пішендей жапырылған жау құлап жатыр. Сонда да арты үзілер емес. Әлден уақытта барып өрттей серпілді.

— Дайра ағаның кегі үшін! — де айқайлағаным есімде. Сол жағымнан шаң бұрқ ете түсті. Ақиқат жарылған снаряд. Одан арғысы тұман, бұлыңғыр... Есімді көшпелі госпитальда жидым. Ауыр жараланғанымға үш ай болыпты. Сол аяқ, сол қолым орнында жоқ. Іздеймін кеп. Оң қолыммен бар мүшеміді сипаймын. Сол қол... сол аяқ... жоқ! Жаным шығардай тығырыққа тығылды. Шыңғырып бар даусыммен айқай салдым. Зат емес, басқа емес, өз денесін тәңір жаратқан жоғалтудан ауыр не қасірет бар. Өзімді-өзім тексерем. Рас мен Кадірмін бе? Бәлкі бұ дүниеде емес шығармын! Басыма түскен сұмдық апат салмағы езіп барады. Есім орнында ма?.. Күні кеше, ие күні кеше... Арғы жағын ойлауға, айтуға қасірет тасы тамағымға түйіншектеліп тұрды да қалды. Демім — жалын, денем — жоқ. Көзімнен жас, жүрегімнен қан сорғалап, бірнеше күн аузыма ас алмай тез өліп кетуді тіледім. Бұл түріммен, ел бетіне қалай көрінем! Жаңыл... Иә, Жаңылым менің не дер? Анам сорлының не жаны

қалады. Ендігі күні не болады?.. Он сегізден жаңа асқан қыршын жасымда қатыгез тағдыр мұнша бақытсыздықты басыма неге үйе салды екен. У ішіп өлсем! Қайдан табам оны? Жоқ асылып өлуім керек. Мүсәпір! Кембағал боп өмір сүре алмаймын. Бәрін тәрік еттім. Өлем! Өлем!.. Әл-қуат азайып, тіршілік шырағы сөнер шақ таянған тәрізді еді. Сол күні әбден қалжырағандығым бар, талықсып жатып ұйықтап кетіппін...

«Мың күн ұжмақтан бір күн тіршілік артық», — деген халық даналығын естімеп пе едің?!

— Ей жас жігіт намысың қайда? Адамдық сана, парасат өмірге сүйіспеншіліктен тұрады. Райдан қайт. Өмірді сүй. Біздің еліміз-ізгілік елі. Қор болмайсың. Өмірден өз орнында табасың, — деп маңдайымнан қарт дәрігер лезде әкем боп кетті. Қараша үйдің алдында шешем тұр. Түрі жүдеу. Ауыздығын қарш-қарш шайнаған аспанкөк. Әкем бір жақтан жолаушылап келген бе, немесе енді жүргелі тұрма, бетіме ашулы қарады. Қолындағы тобылғы сапты қамшысын өрімімен қоса ұстап сермеп тұрып:

— Ой, тумай туа шеккір! Атаңның әруағынан садаға кет! Садаға кеткір! Соншама бүгіліп, қол аяғыңды борышыңа беріп пе ең?! Отан үшін замандасың жан беріп жатқанда, бастан құлақ садақа! Тірі қалдың, болды. Енді астыңдағы атың жүйрік емес, иығыңдағы басың жүйрік болсын! Айыр ұстап, шөп маялап, күрек ұстап жер қазбасаң да адал болсаң еліңе етер еңбек көп! Болғанға болаттай болу — азаматтық! Бу белінді! — деп ақырып, айқай салды. Әкешешемнен бетімнен отым шыға ұялам, баяғы. Бетімді басым жүгіре жөнелдім. Мұрттай ұштым. Тасыр-тұсырдан палатадағы он адам түгел басын көтерген. Мен төсегімнің алдында домалап жатырмын. Жаутаң-жаутаң жан-жағыма дәрменсіз аң-таң қараймын. Жаңа ғана қасымда тұрған дәрігерді, шешемді, туған әкемді іздеймін. Сөйтсем, бәрі түсім екен. Өкіріп ессіз баладай егіліп жыладым кеп. Өзімді тоқтата алмай тұншығам. Әкемнің «Тумай туа шеккір! Ата әруағынан садаға кет!» — деген даусы құлағымнан кетер

емес. Жаңа ғана қасыма кеп бар даусымен айқай сап айтты емес пе! Тірісіндегідей-ау, тірісіндегідей, даусы да тірі. Оның үні құлағымда жаңғырығып тұрып алды.

«Балам адам бойындағы қасиетте шек болмайды»,— деген әкемнің өлер алдындағы соңғы өсиеті...— жақын досың — ақыл, ұстамдылық...» Қайран әке! Жалғыздың осыншылық қиналарын қайдан білдің! Коріпкелің бар әулие ме едің? Тағдыр бар базарымды қор ететінін, сең соққан балықтай боларымды да сездің бе екен! Әкемнің ащы даусы құлағымнан кетер емес. Іші-бауырым алау-жалау боп, бетімді ыстық жас сыза береді. Күн ыстығынан еріген көлеңкедегі мұздай тамылжып сорғаладым. Ұшы-қиырсыз кең әлемге өзінді, қарақан басыңды, сыйғыза алмаудан асқан қорлықты кім көрген. Неткен бақытсыз жан едім. Көзімді тарс жұмып тұңғиыққа шымырлап батам. Қазір ешбір тілге келтірмей, тірі жанға көрсетпей тажал қылғып жіберсе армансыз болар тәріздімін. Шым-шытырық бәтуасыз сандалыс. Сонда... «Атаңның әруағынан садаға кет!» деп дауыстаған әкемнің үні қайта естіледі. Бұрынғыдан да қаһарлы, өктем шығады. Жауынан тұщы тәніне қанша жарақат алса да, кегі тулап ыңқ демеген, берілмеген батыр бабамды есіме салғаны ма? Апыр-ау солай болды, солай... Бүкіл тәнім шымырлап қоя берді. Сүйегім ысып, орны қалған қол-аяғым қайта қалпына келгендей сезім билейді.

Сонда... Сол сәтте желке тұсымнан әкем жарықтық көз алмай қарап тұрған тәрізденеді. Өзімнен өзім қыпылдап қысылам. Жонарқам терлеп қоя береді. Әйтеуір неғылса да жаным талқыға түскен. Әр нәрсенің ақырын күт деп сыбырлайма-ау, шаршап талықсып кетем.

Дәл осы күннен бастап, ие, дәл сол күннен бастап деймін-ау, әйтеуір басымды қара тұман торлаған қарғыс атқан көп күндердің бірі. Тап басып айта алмаймын, бойыма төтен қайрат сенім күші, батыр атам мәрттегі тәрізді тың қуат құйылады ма, өзіме өзім келе бастадым. Көзімді жұмсам «Болғанға болаттай бол! Бу! белінді!»— деп әкем қасымда отырады. «Бұ қалай?» аң-таң күй кешем. Емдеуші

дәрігерімді көңілденіп, арқамнан қағады. Шағын кісі. Өзілдеп күлдіріп жүреді. Тұздай көк көзі мейірім-шапағат төгіп, іші бауырыңа кіріп алады. «Қалыңдығың бар шығар?»— деп сұрады бірде. «Бар» десем де, кенет мұңайғанымды аңғарған ол: «Адал махаббат азбайды, махаббат құдыреттің құдыреті. Оның тәңірі — жүрек. Қалыңдығыңның жүрегі мықты болсын»,— деді күліп. Менің Жаңылымды Сіз білмейсіз ғой. Ол ма, ол... ойым ілгешектеніп әрі жалғасады. Менің қалыңдық туралы әңгіме осылай бастап, Жаңылдың мен дегенде жаны ғана басқа деп айтқым келген еді. Тіліме ол сөздер оралмады...

Бір күні ойда-жоқта палатының ішіне күн шуағындай боп құйқылжыған күй төгілсе бола ма. Басымды жастығымнан қалай жұлып алғанымды білмеймін. Жанымды арбап, тұла бойымды еріте жөнелді. Ынта-ықыласым үзіліп, тағатым таусылып үздігіп барам. Бар аңсарымды жаулаған сорғалаған әуен құдыреті көзіме еріксіз жас үйіре ме, немене. Мына түрімде радиоқабылдағышқа еріп кететінмін. Көкірегім ашылып, жұпар жұтқандай бойым сергіп сала бергені. Қазақ әуенін естімегелі не заман! Бұлақ суындай мөлдіреген сарын тамылжып құйылады көп. Бар демімді ішіме тартып, мүлгіп, ұйып қалдым. Қыбыр етсем асыл саз үзіліп кетердей жаным қыл үстінде. Әттең дүние! Тәңірім-ау, мынау... тіліме көкейімдегі сөзімді жеткізер ұтырлы сөз оралмай санама шым-шым ұйыған киелі әсерге малтығып, тұтыға берем...

Көз алдыма дала, сағым тұнған атырап айқара ашылып, керегесі жазыла берді. Жаным рақат көкжиегі көлбектеген өзім туралы өлке... Сарнаған мазасыз жел соға ма, будақ-будақ ұйтқыған құйын ойнай ма, аламан тасыр үрейлі дабыр емістейді. Сол бұлыңғыр арсында, мұхиттай жазықта жалғыз қара сенделеді. Сағым дариясына бір батып, бір шығып, қылт-қылт көрініп жоғалып қайта шығады. Асқақ үн өрлей тулады. Бар күш қуатын, қанатын қырқып дәрменсіздік матаған бейбақтың жаны ма шыңғырған?! Ыңыранады. Өксиді. Шегін тартып, көкірегің жарып аһ ұрады,

өректіп арқырайды. Оңды-солды бүйірін алқына соққан көкті шер шығар жол таппай күңіренеді. Бір орында шиыршық атып, көкке шапшып кең даланы қақыратып шығардай бұлқынады. Дір-дір өксік аза бойымды өртеп барады.

Бір ғана нәрсе, қанша өзімді зорлап күштесем де, қолымнан келмеді. Елге хат жазбадым. Жазбадым демеймін, жаза алмадым. Қолыма қанша рет қалам алсам да жанымды жеген қасірет бұлты торлар шыға келеді. Дәрменсіздік пе, басқа ма, өзіме белгісіз бірдеңе дел-салымды шығарады. Мүмкін пенделігім шығар. Жүрегімнің басында бір түйткіл шемен боп қатып, мойным жар бермей қойды. Сан өзімді-өзім желкелегендей зарлап та көрдім. Қолыма қалам тисе болды, денем су боп аға жонеледі. Қысылам. Көкірегімді қарыс айырған сұмдық «Ей, неңе жетісіп, қай бетіңмен, қай түріңмен тірімін дейсің, кембағал сорлы» — деп табалап шыға келеді. Сылқ етіп құлай кетем. Қойшы, не керек, бәрі сол өзімнің күйрек, болмайтынға болдырған әлсіздігімнен болды. Мен жазатын хат орнына қара қағаз кепті. Сөйтіп мен кескілескен қан майданда ерлікпен қаза тапқан боздақтар қатарынан орын алғанымды кейін, тіпті кейіп білдім...

1943 жылдың ақпан айы. Туған жердің кең жазығына домбыраның ішегіндей тартылған болат жол өзім майданға аттанған разъезге қайта жеткізді. Ағаш аяқты беріштей қатқан сұр жолдың қарына шықыр-шықыр тіреп түстім-ау поездан. Жанымды жеген бар азапты, өткен күндер үлесіне тапсырып. «Нар тәуекел тағдырым, ұстадым сенің асау жалыңнан» — деп, туған жер топырағын жалғыз аяқпен бастым...

Ізғырық жел аңқылдап, желіге соғып тұр. Қатты қардың бетін жоңған жаяу борасын бұрқырап, жыландай жорғалайды. Ирелендеп ұзай түсіп, басын көтерін жанжағыма тілін сумаңдатып ысқырып-ысқырып алатын тәрізді. Бар болғаны төрт-бес барақтан тұратын разъездің кезекші бөлмесінен әлеусіреген шамның жарығы сығырады. Солай беттеп балдағыма салмағымды салып қозғала

бергенімде, арт жағымнан самбырлаған дауыс, пысқырған аттың даусы шықты. Екі адам өзара дауыстап сөйлеп келеді. Жол үстінде қарақшыдай боп тұрған маған таяна кеп, басыммен алысып жүріп келе жатқан ат жүрісін бәсеңдете берді. Алдында отырған көшір мені көрді ме:

— Әй, бұ қайсың, жол үстінде ербиіп тұрған? Былай!— деп даусын теріп, бишікпен атты «Но» деп тартып жіберді. Сырғып ала жөнелген қашауа шананың қорабында қарайып отырған кісі:

— Тоқта! Тоқта Тоқташы! Анау өзі балдаққа сүйенген біреу ғой. Әлгі поездан түспесін,— деп әмәр ете дауыстады. Ат басын тартты ма, шана сықырлап тоқтады. Таныс дауыс. Кім болды екен деп ойлағанымша, шанадан домалай түсіп қасыма келді.

— Кімсің-ей. Неге үндемейсің?— деп қасыма келуін келсе де, шошынғандай состиып сәл тұрып қалды. Бірден таныдым. Аронрәшит аға. Сау сүйегім үгіліп бара жатқандай көңілім босап, қолтығымдағы балдаққа сүйеніп зорға құламай қалдым. Бас салып құшақтап, бауырына кіріп бар даусыммен ышқына жылағым келді. Өзімді зорға тежедім. «Тек ойтпiп масқара болма!» деп жағымды қарыстырдым. Тым қиын сәт еді.

— Кім болсаң да колхозға баратын шығарсың жүр, ана шанаға отыр. Жүре сөйлесейік. Түн суық. Оқтай жел сүйектен өтіп барады. Киімінде — шинелінде не жылу бар дейсің. Батеке, көлігіңді бұрып, шанаңды бері таянтшы,— деп өзі сау қолтығыма жармасты. «Батеке деп тұрғаны менің атам ғой, анау!» Бірақ мына кембағал түріммен өзімді: «Қадірмін»,— деп қалай айтармын. Тіл күрмелген. Аузымды ашсам, шыбын жаным қоса шығардай.

Аппақ қар жамылған дала дөңгелене жөнелді. Не де болса ауылға барғанша тіл қатбасқа бекіндім. Бейшара болған күйімді өздері бірақ көрсін деймін тістеніп. Бар болғаны кеңірек тыныстап, туған жердің түнгі суық ауасымен құшырлана дем алдым. Ішімдегі қайғы-қасірет, жегідей жеген азап оттай қызу суықпен араласып, біріне-бірі

басытқы сияқтанады. Аронрәшиттің жалғанның жартысындай қара тұлыбының бір өңірі маған да тиген. Ат барын салып, оқтын-оқтын пысқырып қойып, қақ жолдың сүр қарын қарш-қарш басып жұлдыздай ағып келеді. Ақ тұнжыр дала маған қазір түпсіз терең шыңырау тәрізді. Обып тартып барады. Өзім сол тұңғиыққа батып бара жатқандаймын. Түн түнекке қарлы дала толқыны аспанға атқан көк теңіз сияқты. Өңірде көзге шалынар инедей ештеме жоқ. Шана табанының сықыры құйқаны шымырлатқан азалы ән боп ызындайды. Бебеулеп, онсыз да тозған жүйкені шабақтай, сай-сүйегімді кеміріп, жарты денені егелейді-ай кеп. Оған қосылып суық жел қуа соғып сүйреткендей әуенін соза түседі. Разъезд басында аз ғана тұрсам да едәуір тоңып қалыппын. Қаны кеткен, қоңторғай дене суыққа төзер емес. Бір-екі рет тіл қататындай, бірдеңе айтқысы келіп, маған мойнын созып бар денесімен бұрылған Аронрәшит жақ ашпады. Үндемесе екен, әзірге жөн сұрамаса екен деп келем. Колхозды ауылға да таяп кеп қалдық. Жерді танып отырмын. Ат айдаушы Батаң қолдан илеген сең-сең тонының жағасын көтеріп, бар денесімен артына бұрылды.

— Басқарма, үндемес ойнағандай бұл жолаушының жөнін де сұрамадық. Кім екенін де білмедік. Өзі қайда барады екен? Қай үйге,— дегенде ғана:

— Ауылға келе жатқан жоқ па? Адаспаған болар. Жөнін өзі айтар. Мына суықпен суық боп,— деп ол өзіне біткен табиғи салмақты мінезіне бағып, қысқа жауап қатты.

— Сонда да, міне ауылға да кеп қалдық,— деген Батаң күңкілдеп атын айдай түскен күйі одан әрі сөзді созған жоқ.

Әкемнен үзеңгілес, өкшелес атқа мініп, қатар жүрген Аронрәшит ағаның үні құлағымға майдай жағып барады. Асықпайтын, саспайтын мінезі әкемді есіме түсірді. «Қалай еліктейді. Ауамаған әкемнің мінезі. Бақ ауысады, ырыс жұғысады» деген осы ма, көп жыл бірге жүргендігі шығар.

Әкемді қатты сағынып та кетіппін. Жарым көңілімде шырғалаң туды. Қар басып, пештерінің мұржасы қылтиған ауылға екіндеп желген ат шана ене берді. Өз үйімнің тұсына жеткенде, манадан жағым қарысып, жанымды жеп зорға шыдап келе жатқан мен:

— Осы жерде қалайын,— дедім. Шанаға отырғалы жағымды ашқаным осы. Кенет тіл қатқаным таңданды ма, екеуі де қоса жамырап:

— Қай үйге? Қай баласың өзің? Сені қинамайық деп,— жарыса қауқалақ қақты.

— Мен... Мен,— кеңірдегіме тас тұрып қалғандай өз үніме қақалып,— мен Қа-Қа-Қадірмін ғой,— деп атымды кекеш адамдай бөліп-бөліп зорға атадым. Жастары егде тартқан, бір елдің бірегей ақсақалдарының осы сәттегі қимылдары да басқаша болды.

— Не дейді? Кім? Бауырым-ау, құлыным-ау! Бақаңнан қалған жалғыз тұяқ тірі!— Үндері де оқыстан бақырып шықты. Екеуі қатарынан ұмтылып кеп, құшағына ала берді. Қалың киім ыңғай бермей, иліктірмей, сонда да арбақ-арбақ етіп, мұз қатқан сұп-суық сақал мұртымен бетімді аймалай жатты. Бір мезгіл екі қарттың жауырындары бүлкілдеп, мені босатпай кеуделеріне қысып, мауқын басып барып, кейін шегінген. Сасқаннан етегін басқан екі қарт үйге қарай қатарласа жүгірді. Қуанған да бір, қорыққан да бір деген осы да. Тірлігіме мәз. Нем қалғанын қайдан білсін. Ішімнен күйініп кетсем де мынадай айқара ашылған жүрек жарды қуаныш еңсемді бірден көтеріп тастады. Біздің үйдің есігін екі жақтап сабалап жүріп зорға ашқан. Ар жақтан ақ буырыл шашы дода-дода боп, жаулығын жүре салып, сүріне қабына есік ашқан анамды құшақтай алған Рашит:

— Сүйінші, өшкенің жанып, өлгенің тірілді! Қадірің келді, Қадірің-ің!— дегенде:

— Рас па?.. Қайда?— деп үні шықпай дәрмені таусылған анам құшағын аша ұмтылды маған. Бетімді, екі бетімді өліп-өшіп сүйе берді, сүйе берді. Демі от боп тиеді. Бізді

ешкім ажыратқан жоқ. Әбден мауқын бассын. Баласының тірілігіне көзі жетсін дейтін тәрізді. Едәуір уақыттан соң манадан аймалап ыстық көкірегіне қысып, солығы басылған анам мені босатқан. Бәрі үнсіз. Осы шындық па дегендей көз алмай маған қарап қалған. Жылаулы жанарлар мені кезек-кезек ішіп-жейді. Анам байғұстың көзінен сорғалаған жасы тыйылар емес. Әлден уақытта өзіне-өзі келді ме:

— Тағдырға өкпем жоқ. Жер шұқып қалған шығармын деп едім,— анам өз қуанышын қарттарға сөйлеп білдірді.— Ер басына күн туса, етегімен су кешер, ат басына күн туса ауыздықпен су ішер. Жаудан жаралы қайтқан ар емес. Майдан әлі біткен жоқ. Жан шыққанша жаумен алысу ердің ісі. Кекті батырдың текті бабаның тұяғы едің!— деді ол мені қайрап. Анамның қуаныштан жүрегі жарыла жаздады. Баттал ата, Рәшит аға: «Мұндай да болады екен, ә» деп айта береді. Тамсанып бастарын шайқайды. «Үш ұйықтасам енді көрем деп...»

Түн ішінде біреуден-біреу құлақтанып, ауылдың бар адамы біздің үйге дүмеді. Кете алар емес, қия алар емес. Бәрі маған таңырқай, қызыға қарайды. Онысы кейде менің жаралы жанымды қинап, жүрегімді сыздатып жіберді. Бірақ білдірмеуге тырысамын. Пұшық мұрнын жасырып бетін басқан бейшара тәріздімін. Бірақ көніп келгенімді әлі бір адам аңғармаған сияқты. Білсе де білмеген, көрсе де көрмеген болады бәрі. «Халқым сенің дархан жүрегіңнен айналдым. Қайтейін құрбаным болып-ақ кетуім керек екен. Тағдыр осылай етсе. Тірі жүрсем, қабағыңды шытқыз-басын», дедім ішімнен жаным риза болып сол түнде. Қолға түскен ұрыдай қысылып терлеп отырмын.

— О, тәуба, жарты дене бүтін жанда. Бақаңның қолам-тасына аман-есен жеткізді,— деді Рашит аға. «Бүтін жанды», «Аман-есен» деген сөздерге мән бере даусын көтере айтты. Көптің ойын дөп басып, көкейіндегіні тауып отыр. Олар үнсіз бастатарын изеді.

«Мұнша жасық болармын ба? Өзімнен өзім қорланып қаншама, иә, қаншама ай госпитальда жатып, бір хат

жаздадым. Қайран анам-ай, сені осыншама қинаған екем-ау. Не деген қаныпезер жан едім. Аямаппын», — деймін шешемнің күлдіреуіштей бүгілген беліне қарап. Бір кездегі шалқасынан туған айдай жарқырап тұратын анам қатты бүгіліп қалыпты. «Жаңыл... Жаңыл қайда екен?» сөзімнің сағыныш оты жылтылдап сәуле шашады алыстан. Ауылда жоқ шығар. Таяу жерде болса мына көптің ішінен көрінсе керек еді ғой...»

Бәрін кейін білдім. Біздің үйдің есігін қара қағаз бұзып ашыпты. Есікті қағып тұрмапты да. Мен мына мен «Отан үшін Н қаласы түбінде жаумен болған қиян-кескі ұрыста ерлікпен қаза тауыппын». Сол өлі адам жарты денесін сүйретіп туған еліне келіп отыр. Ойлағанда бұдан асқан сұмдық болар ма? Туған ана, туыс, бауыр, жанашыр жақын, сүйген жар үшін оның ауыртпалық қияметі не тұрады. Сол Отан үшін сұрапыл майданда ерлікпен «қаза болған», бір-ақ жарты дене, тірі менің қыр соңымнан қалмай, қайда барсам да жарық ала қуып, артымнан тосып, жүрген сұмпайы өлімнен де сұмдық барын мен ол күндері біліппін бе? Күн сайын жаныңды жеген. Сөйтсем өлімнің екі түрі: тән өлімі мен жан өлімі деген болатынын мен бейбақ білмейді екем. Әсіресе рухани өлімнің тақсіретін кім тартқан!

Күн емес әр сағат зіл салмағымен езе түсті. Екі иығымнан басқан азап батпандап өсе берді. Шынтағымға дейін кесілген сол қол, тізеден жоғары сол аяқ шымырлап шанышады. Қақ сүйегім қақсап ауырады. «Тірі бармысың» деп тексергені сияқты мені. Ішқұса боп, от басында сарғайып жатырмын. Анам жұмыстан қолы босаса болды, сөзге шақырып майдан өмірінен суыртпақтап әңгіме сұрайды. Мені ермекке шақырады. Онысы менің тіршіліктен опық жеген мүсәпір көңілімді сергітпек болғандағысы. «Азамат басына не келмейді», — дейді сондай сөз арасында.

Күн артынан күн өте берді. Қыс қаһарына мінген. Терезені сабалаған боран шық-шықтың астына алған жаудай елестейді көзіме.

— Үйде жалғыз отырған адам қиялшыл болады. Қадыр

бекерден-бекер бала тербеткен әйелдей от басында отыра берме. Сенің қолыңнан келетін жеңіл желпі жұмыс колхозда жетерлік. Жұмыс істе,— деді Рашит аға бір күні іңір қараңғысында үйге соғып.

«Бала тербеткен әйелдей» деген сөзі оңменіме оқтай қадалды. Әрине, Рашит бұл сөзді зілмен айтып отырманы өзіме аян. Сонда да бусанып, қысылып терлеп кеттім.

— Мынау болмаса... Мен бүйтіп отырмас та едім. Майданда қатарыммен...

— Жасық болмасаң не қылсын. Асылдың сынығы ма десем!— деді, ол ажырайып.— Болат қанша сынса да түйіріне дейін өз қасиетін сақтайды. Қасиетіңді сақта!— деп шегір көзін үлкейтіп бетіме бұған не дейсің дегендей тесіле қарады.

Аронрашит атанған кісінің дидарына зейін аударып көз салғаным осы еді. Жүні қырқылып түбіттенген түлкі тымағын басынан алып, жанына қойды. Қырынан қисайған. Төбесінде түйе жабағысы — такия, Ағы дендеген селдір мұрт, сұйық сақал, ұзын кірпік, қалың қасты, бет сүйегі томпайған ат жақты сұр кісі. Ыстығы бар ма, еріндері жарылып, тілім-тілім боп кезерген.

— Қарағым,— менен көзін алмай,— қазіргі аламантасырлы қаһарлы уақыттың аузында екі-ақ сөз бар. «Өмір не өлім». Осы сөздер жер шарына күндей күркіреп, «Отан үшін, Сталин үшін жан пида!» деген құдыретті ұранға ұласты. Осы ұранмен кеше ғана от кешін, уыз тәніңді оқ тесіп, жарты денеңді майдан даласында қалдырып келдің,— Ол бірталай уақыт сөзін үзіп, үндемей қалғыған кісідей көзін жұмып отырды. Ұзын кірпігі шаш тарақтың жүзіндегі төгіліп, әдемі көрінеді екен. Қалғып кеткен сыңайы бар тәрізді еді, тез қозғалып тіктеліп отырды.— Соғыс әлі жүріп жатыр. Москва мен Сталинград іргесінде талқаны шыққан жау құтырына түсті. Атыстан толса бір минут жоқ. Отанымыздың бүкіл батысы — орт, қып-қызыл қан. Сен коріп келдің, мен алдыңғы шептен пәлен мың шақырым қазақ сахарасында болсам да сол майданның дәл ортасында

жүрмін. Ұрыста қарап тұрыс жоқ. Соғыс алдында 200-ден астам жігіт еңбек көрігін басқанда, кеше анау, бүгін мынау орындалмады деп басқарма мәжілісінде ауызбен от көсеуші едік. Бүгін сол жігіттер майданда. Ботасына қараған түйе арық деген бар. Олардан бізге келер қазір көмек жоқ. Сол ерлердің ұрандап жауға арыстандай атылғанда арқа сүйері біз!

— Мына түріммен...

— Тек, тек тәйір алғыр, кеудесінде жалыны, бойында намысы бар адамға со да,— деп мені сөйлетпей,— бас намыс көрігін, кеуде де жүрек соғып тұрғанда! Ездікке емес, ерлікке еңсе көтер!— шала сауатты шалым төске өрлеп барады...

«Менен не шығады деп отыр. Жарты дене... «Рухани күйзелісімді тағы да тап басты.

— Бақаң жарықтық: «Батыр атамыз жаудан тәніме жара түссе, сүйегімнен от шығып, қуатым артып, алдымда айдаһар жатса да бетім қайтқан емес. Жаралы жанды жаққа саба ма, басқа саба. Дұшпаннан кек алмаған бас бас емес. Жер жастансын дейді екен»,— деп кейде шаруашылықта орын алған олқылықты қарсыласына теңеуші еді. Ей, сен сол асылдың сынығы емессің бе?! Қазір тәжікенің уақыты емес. Соғыс уақыты. Колхозға комәндір мен, сен солдатсың. Бұйрық ертең 9-да кеңседе бол!— Рәшит өрнынан екі-үш ұмтылып, белі шойырылғандай әрең көтерілген...

Таңдайлап қоғадан тоқып жапқан үйдің төбесіне қарап шалқамнан жатырмын. Қап-қара ыс. Бұрыштардағы өрмекшінің ұясы тор қалта сияқты. Ұзақ уақыт ағартылмаған қабырғалар бедірейіп ұрысқа дайындалған шайпау әйелдің бетідей сұп-сұр. Еденнен сыз иісі бұрқырайды. Қазандық пештің ауызында көкпек, баялыш, қи, тезек қалдықтары ыбырсиды. Әйнегі жамаулы терезеден күннің күңгірт сәулесі ұяла сығалаған көңілсіздік ортаға алғалы қашан! «Рәшит аға маған не істеткелі жүр. Кемнің аты кем ғой» деп торыған. Әрине, жаным арымның садағасы дейтін ба-

бамның мәрттігін ол бекер айтқан жоқ. Көкірегіме намыс отын жаққандағы әрекеті. Әлде... Есіме марқұм Дайра ағаның: «Рәшитті халық Аронрәшит дейді, олай атауының тамаша сыры бар»,— дегені оралды. Сол жұмбақ есімді басқарма колхоздың кәмәндірі... Мейлі нар тәуекел. Аяй-тын нем бар. Бойдағы қалған қуатты қаузап көрейін!

...Колхоз кеңсесінде жұмыс істей бастағаным да біраз болған. Жұмыс бастан асады. Есепшот қағуды Рәшит аға өзі үйретті. Ол — ұстаз, мен — шәкірт. Уақыт тауып күніне бір сағат кеңседе менімен отырады. Көбіне ат үстінде, бірде төменгі, бірде жоғарғы ауыл, ана ферма, мына қыстақ! Әйтеуір дамыл көрмейді. Бір тыным алмайтын жансебіл жан.

Сол қолдан қалған жұрнаққа магнитті былғары қолғап кигізілген. Ол қалаған кезінде сол қолтығыма темір иегелі ағаш балдақты тап еткізеді. Аяғыма мініп, қалқайып тұра жөнелем. Адам «Үш күннен кейін дозаққа да үйренеді» демекші, бұл өмірім өзіме әбден етене болған. Кеңседе көп отыратын екі-ақ жанбыз. Бірі — Сағынбек. Мен оған іштей жанашырдың бірімін. Әкесінің Дайраның қаза болардағы өзіме тапсырған аманатын ол қайдан білсін. Менен қандай шапағат тиеді бұған. Жабулы қазан жабулы қала берсін. Дайраның... аманатын кім естін тұр. Осы оймен өзімді-өзім жегідей жеймін. Дәрменім азайып, қалжырағанымды білдірмеуге, тіс жармауға тырысам. Адам ішінде арыстан ойнап жатқаны кімнің көзіне көрінген. Сағынбек күн санап ашылып, әкесі сияқты ақжарқын, есті жігіт болып өсіп келе жатты. Менен жасырар оның ешбір сыры жоқ. Кейде балалық аңғалдығы да бар. Бір күні:

— Апам бүгін Жаңылға қатты ұрысты. Оңдырмады,— дегені. Бетіне жалт қараппын. Менің өзгерісіме, қимылыма тандаған күйден тез сергіген ол мені сендіргісі келгендей:

— Рас айтам. Оңбағансың,— деді.— Қадырға барып, амандасып, әкеңнің тағдырын сұрамайсың ба? Бірге кетті, бірге болды. Майданға да бірге аттанды. Әкеңнің өлі-тірі-

сін, хабарын Қадыр ғана біледі,— деп апам жылады, көп жылады.— Сосын Қадырға көрінбейтіндей саған не бәле ұшырады,— деп көзі іскенше өксіді. Маған бірге отырсың. Менің жаулығымды жалпылдатпай сен неге білмейсің. Неге сұрамайсың. Бақаң үйіне бірнеше әдейілеп-ақ бардым. Қадыр көргенді...— Бала кідіріп сасқалақтап шешесінің не дегенін тап басып айтпай кідірді,— аузымнан сөз шықпады. Әрине, оның «жарты дене жарымжан түрін аяп» дегені сөзсіз ғой. Бірақ менен Сағынбек ол сөзді ақиқат жасырды. Біреудің өзіді мүсіркегені жаныңды жейді екен. Көңілім су сепкендей болғаны. Мен осы халді тілеп алдым ба? Сағынбектің шешесінің сөзі, өз аузынан естімем де ойымша топшылап отырмын. Мені тулақтай бір сілкін өтті. Ләм демедім. Жүрегімде азап оты лапылдап жанып, өзімнен өзім іштей өртеніп отырмын. Сол күні ас ішпедім. Мең-зең күй кешіп, тәбетім алмайды. Түнді де өте жайсыз, ұйқысыз көз ілмей өткіздім.

Колхоздың айлық отчетын Рәшит басқарма мүшелерімен отырып талқылайды екен. Оны мұқият дайындау — әр ферманың айлық есебін алу менің басты міндетім.

— Қазір соғыс уақыты. Сондықтан тылда да соғыс тәртібі, жеңіс мүддесін қорғау керек. Осы мақсат талабынан ауытқыған кімде-кім болса да жасына, дәрежесіне қарамастан қатаң жазаланады. Уақыт әмірі осы. Балалық істеп, есеп жұмысында солқылдаққа жол берме,— Рәшит оңаша отырсақ та бұл сөздерді қанын ішіне тартып, түсін суытып айтты. Онысы маған кемшілікке кешірім жоқ болып естілген.

— Құп, сөзіңіз екі болмайды,— дедім мен даусымды неғұрлым байсалды, орнықты шығаруға тырысып.

— Түсін бала, бұл ойымнан шығарған менің сөзім емес. Коммунистік партияның Отан үкімі, Сталин сөзі,— деді. Әлгіден де гөрі үнінде салмақтылық ызғарын молайтып. Кейін ойласам, колхоз председателі сонда менен қызмет бабында адал, істе әділ болуға азаматтық уәде алған екен.

Сағынбек қашырдай аласа, жал құйрығы сұйық, жоны

жұмыр сары-бауыр атқа шана жегіп келген. Өл бір жағынан менің көмекшім, қолқанатым тәрізді. Басқарма бекіткен график бойынша сиыр фермасынан айлық қорытынды есеп алғалы келеміз. Жаңыл осы фермада. Оны ойласам болды жүрегім тулап төбеме дейін тоқ ұрғандай, шымырлап қоя береді. Жарымжан деп қорсына ма, қанша ой жүгіртіп басқадай себеп таба алмаймын. Бір кезде бір сағат көрмесе, тұра алмайтын шығар да жаны басқа елгезек жанның бұл мінезі көп таңдандырады. Күн өткен сайын оған деген құштарлығым артып, сағынышым молая түскен. Бүгін соны көрем. Көзіне лажсыз түсем. Ол да бір жаққа тығылып, әлде қашып кетпесе кездеспесе лажы жоқ. Колхоз орталығынан ферма жеті-сегіз шақырым. Тақтайдан қақ жол. Сары-бауыр бүлк-бүлк желеді. Түнгі жауған кілегей ақша қар табанына жабысып, жалп-жалп ұшады. Күн ашық. Аспанда піскен сүттің бетіне тұрған қаймақтай жұқалаң бұл сарғайып көрінеді. Ақ шапаны мол денесін қымтаған далаға ашық күнде көптен көз салғаным осы еді. Әппақ жұқа жібек оранған, ұйқыдан тұрған маңғаз сұлудай керіледі. Қазір көкжиекке дейін көз жүгіртем. Бір түс, бір бояу. Жыбыр еткен жел жоқ. Тың-тыңдап не болар екен деп байсалды қалпын сақтаған ауыз мінез, салмақты бейнесін аңғартады. Өзің сыр ашпасаң, ол жақ ашпайтын жұмбақ сынайы бар. Адам мінезі де табиғатқа тарта ма екен деп ойға шомам. Болмаса Жаңылдың...

Ала қанат сауысқан манадан қатарласа қалмай ұшып, біресе ана бұтаға, біресе мына бұтаға қонып қырық-қырық бәйіз таппай қойды. Қызыл іздей ме, мойнын қылт-қылт қозғап енді өзенге қарай бауырлай самғады. Сауысқан қан иісін сезбесе ұшпайды дегенді естігенім бар. Мен:— Бұ дәйіс не іздеп жүр?— деймін қасымдағы Сағынбекке. Өзімен өзі боп келе жатқан ол:

- Нені айтасыз, Қадыр аға?— бетіме қарады.
- Сауысқанды айтам.
- Оның өлекседен басқа не арманы бар дейсіз. Сұғанақ күс өзі. «Сұғанақтың арманы — құлқыны», Сағынбек

бала емес көпті көрген көнедей көрінді маған. Толымды қауап. Менің ойымда болмаған түсінік. Мына сөзі көкейіме қонып, ойға салдырды. «Сұғанақтың арманы — құлқыны...» Биыр фермасы он бес-он алты үй. Сауыншы, күзетші, бақташылар. Ауыл кеше жауған ақша қардан ба, тап-газа жинақы көрінді. Не істесе де жөніне келтірін, ақау қалдырмай, әрбір шаруаның ығытын тапқан елді аңғардым. Пашау жатқан ештеме жоқ. Бәрі орын-орнында. Сырты ктелген ферма қорасының қабырғасына «Бәрі майдан үшін! Бәрі жеңіс үшін! деген ұран жазылыпты. Өрелі сөз той салып тұр...

— Жолдастар! Сіздердің жан қиярлық еңбектеріңіз тамаша жемісін беруде, — Рәшиттің даусы котеріңкі шықты, — Мал басы өлім-жітім шығыны өткен жылдағыдан әлдеқайда кемісе, өнімділігі әдәуір өсті. Колхоз жыл қорытындысында миллионға жуық пайдамен шықты. Өткен жылғы бір мың екі жүз ірі қара, бір мың бес жүз, он мың сой он бес мыңға, бес жүз жылқы сегіз жүзге, жиырма үйе отызға жетті. Ал құс-тауық өсіру жұмыртқа алу рекордтық көрсеткішке ие! Ендігі мақсат осы түліктерді өсіре отырып, қол жеткен табысты молайта беру ол майдан талабы, жеңіс мүддесі. Үстіміздегі жылы сауылатын әр сиырдан орта есеппен қырық килограмм қорытылған май әр қойдан үш килограмм жүн, оның сыртында майдан үшін жүздеген тонна семіз ет тапсыру міндеті тағы бар. Бұны орындау абыройлы борыш. Ақ қар, көк мұз жастанып, толарсақтан саз кешін, күндіз күлкі, түнде ұйқысыз қатыгез жаумен арпалыстағы ерлерге коменкті еселеп арттыру — әрбір колхоз мүшесінің азаматтың міндеті. Жеңіске дейін аз ұйықтап, балаларымыз бен ерлеріміз үшін табысты еңбек етейік! Бәрі майдан үшін! Бәрі жеңіс үшін!

Рәшиттың бұл сөзі — колхоз жоспары болып бекіді, қағазға түсті. Ду етін жамырай қоштап сөйлеген колхозшылар:

— Мал шығындамайды, өнімі көбейеді.

- Майдандағы азаматтардан жан артық емес!
- Көтереміз аз күнгі ауырлықты.
- Кеше ғана қара қағаз келген Қадыр тірі келді ғой.

Көзіміз көріп тұр.

— Ертең-ақ азаматтар салып ұрып жеңіс туын желбіретіп жетіп келеді,— деген көпшілік сөйлеп алсын деді ме Рәшит ешкімді тоқтатпады. Жетілік шамның көмәскілеу жарығында қара көлеңкелеу көптің арасынан көз жүгіртіп:

— Осы жиналысқа Тасбек тағы келмей қалды ма? О, шіркінге не болды,— деді Рәшит. Арт жақтан:

— Жер мойны қашық. Жете алмай... Келет те,— деді таныс дауыс.

«Тасбек! Тасбек!» іздейді. Үстімнен біреу мұздай су құйып жібергендей денем мұздап кетті. «Қашан келді екен?» Қалай естімедім. Өзі жасырынып жүрген жоқ па. Осында бір құпия... Жаңылдың көрінбей жүргені... Осы екі арада бір құпия, бөгде сыр жатқан сияқты ма? Елден майданға аттанып, шойын жолға беттеп бара жатқанда, ат үстінде. «Ой, ондайың мына бізде де бар» деп дәл Жаңылдың өзіме ұсынған шеті кестеленген ақ жібек орамалындай орамалды көлеңдетіп көзіме көрсеткені ойыма сап ете қалғаны. Сондағы күпті болған әлденендей күмән, қызғаныш па аузымның дәмін алған жылымшы сезім қайта тұтана бастағаны. Тасбектің есімі атаулының өзі-ақ менің алай-түлейімді шығарды. Сонда...

— Әбеке, олай деменіз, бәрін тәртіп шешеді. Бұл тәртіпсіздік!— Рәшиттің даусы қатқыл ашулы естілді.— Осы қолхоздағы жасы үлкеніміз мына Батекең — Баттал! Таңның атысы, күннің батысы дамылы бар ма? Кім үшін дедектеп жүр! Неге жар құлағы жастық көрмей кетті. Ер басына күн туса етегімен су кешер деген сол. Жолдастар темір тәртіп керек! Әркім өзіне берілген жұмыста жауынгерміп, солдатпын, өзін майдандамын деп санасын. Біз еңбек майданындамыз, жолдастар!

— Қаймақ сұйылып кетті. Қоюлау жібер.— Бұл сүт пункті бастығы Салиқаның даусы.

— Айша тез тапсыр сүтінді. Артында басқа жұрт тосып тұр.

— Міне, боп қалды,— дейді ол сепаратордың үлкен тегершігіндегі шараға сүт құйып жатып,— сәл сабыр етіңіздер.

— Бүгін күндегіден сүт көп келді. Әй, бұзауды тым қақтап жіберген жоқсыңдар ма?— дейді тағы Салиқа.

Мал қора. Күнес беті ық, қолдың саласындай етіп тоқылған тал шарбақ — ақыр. Оның іші бозқонак, бидай-бас сары, көк, ақ гүлі үгітілген сұлы дәнді бидайық, қияк, майқара тұқымдас насыбайдан көкбеңбек жусан ба, әйтеуір түрлі шөпке толыпты. Кекіренің уатылған қара бұрыштай иісі бұрқырайды. Суаттан екі әйел бір топ сиырды жалғыз аяқ жолмен қайтқан қаздай тізілте бері айдайды. Әукелері жер сызып, желіні санын соққан сиырлар ақырдағы шөпке бас қойып, қаз-қатар тұра қалған. Бұралап асап, қарбытып-ақ жатыр.

— Еңбектеріңіз рақатты болсын,— деймін мен қарап тұра алмай, беті тотығып, мейіздей қатқан жеңгем Айшаға.

— Рақмет, қайным, еңбек рақаты жеңіспен бекісін,— дейді ол іле жауап қатып. Бұл Сапарбайдың жұбайы. Оң жақ бетінде жүгерідей ғана қап-қара мең бар. Тұнық қара көзді, сопақтау, томпақ беті ақ құба талдырмаш келіншек. Күпәйке шалбар киіпті. Аяғында басы қайқиған қара пима. Үстіндегі киімінің бәрі қоңыр. Сапарбайға қосылған соң бір айдан кейін соғыс басталған. Жар құшағы, қызуы лап-лап жанып, махаббаттың бал дәмі таңдайды жұлып, ақ шымылдыққа сызыла кіріп, үзіле шығып жүрген күндері еді сол. Сол жеңешем мынау. Көзінің оты жарқ-жүрқ ойнап, өкшесінен оралады. Қимылы ширақ. Іске ынта береке танытады.

Сапарбай — «Бірлік» ауылынан шыққан алғашқы оқығандардың бірі. Қызылорда қаласындағы малдәрігерлік техникумды бітірген. Иықты, ортадан биік бойлы, жауырыны қақпақтай сұлу жігіт. Батаңа тартқан кең маңдайлы

тік қабақтау, өткір қой көзді, дөнгелек бет пішінді көрікті жас. Киімді де таңдап, талғап киеді. Басқаларда жоқ қара кок пенжек, сықырлаған қара бәтеңке келісті галстук тағып жүреді. Зиялы оқығандығы әр қимыл, ісінен байқалатын Сапарбай көкеме ауыл адамдары ілтипатпен қарайды, құрмет етеді. Келешегіне зор үмітпен қарайтын. Ол колхоздың мал дәрігері боп енді еңбек жолын бастаған-ды. Айша жеңешем — Қызылорда жерінің қызы. Әке-шешесі оқыған кісілер екен. Техникумның алғашқы класында оқып жүріп, Сапарбай көкеммен қосылады. Көрмеген, білмеген жер, бейтаныс, ата-бабасы белгісіз ел деп Сапарбай көкеме тұрмысқа шығуға әке-шешесі келісім бермейді. Бірақ адамды отқа салатын құдыреттердің бірі — сүйіспеншілік бәрін жеңеді. Тәйт деп бір күні көкемнің етегінен ұстап «Бірлік» аулынан бір-ақ шығады. Айша түскендегі той талайдың аузының суын тауысқан. Ат бәйге, жаяу бәйге, палуандар күресі, бала жарыс, теңге алмақ, көкпар, желкетартыс, беташар, жігіт пен қыз айтысы, не керек бар қызық сонда болған. Сол асыл жеңгем қазір мөлдіреген қара көзінен нұры тулап, жан-жағына жайдары қарайды. Елгезек.

— Мыналардың бәрі сауын сиыр ма?— деймін сөзге тартып.

— Мұнда үш сауыншының сиыры. Келесі қорада, одан әрі де үш-үштен,— дейді ол бізге түсіндіріп.

— Барлығы ферма бойынша қалай?

— Үш жүз.

— Жақсы екен.

— Жақсысы жақсы. Сүт берсе,— деген Айша ойла-нып,— мен осы фермадағы аға сауыншымын. Мына жарықтықтардың сырына жақында түсінсем бола ма? Халықта: «сиырдың сүті тілінде» дейтін қанатты сөз бар. Оны сиыршы атам көп айтатын.— Сиыршы атасы — Баттал.— Шөп мынау, өзің жеп қойғың келеді, қора жылы, күтімде мін жоқ. Бірақ сүт аз. Сөйтсек, бұл жануарлар суға қанбай, қаталап жүреді екен ғой.

— Сонымен?

— Сонымен сүт қазір ағыл-тегіл,— деп Айша қуана күлді, маған наздана қарап.— Сенің ағаңа ғашық болып міне, сарыала етек сауыншы атандым. Саспа, мұны да жеңеміз. Соғыс бітсін Сапам келгесін бе, келгесін көреміз. Бар бақыт алда, қайным! Солдат қайным дейінші, енді сені,— деп сықылықтап күледі. Күлкісі сәбидің күлкісіндей сүйкімді шықты.

Қасында екі әйел, әй дейтін жердегі маядан Баттал атам шанаға шөп артып жатыр. Қолында күміс қасықтай жалтыраған темір жұтпа. Маяның бүйіріне бойлата сүңгітіп, құшақ-құшақ шөпті бұрқырата суырады. Дода-дода көкпеңбөк пішенді екі әйел бірі жерден берсе, екіншісі шананың үстіне жайлайды. Қарттың суырған шөбін артып үлгере алмай маңдайларынан тері моншақтап үзіледі.

— Қатша, Зура қарақтарым, жарар бір түнге. Тезірек апарып қонағасыға бұрқыратып бере қойыңдар,— дейді Батаң апай төс кеудесін шалқая керіп, белін жазып жатып. Самал желге тозаңы көтерілген көк шөп иісі саумалдай бұрқырады. Күн кешке айналған. Тоқал үй үстіндегі пештің мұржаларынан көкке көтерілген түтіні будақтады. Тік шаншыла көтерілін, тымық ауада ешкінің ұйысқан қылшығындай түтіле қобырап, ымырт қараңғылығына ұласқан. Шашыраған шоқтай аспан көгіне жұлдыздар шегедей жарқырай шықты.

Баттал ата мен Сапарбайдың отауы — қарсы есік. Екі үйдің сыртқы албары ортақ. Ымырт жабылғалы не заман. Ферма еңбеккерлері әлі тізе бүккен жоқ. Бір жұмыстан соң шектей шұбатылған екінші жұмыс. Шетіне шығам деп олар зыр қағуда. Бүгінгі ертеңге қалдыру — бұларға жат. Түннің бір мезгілі. Баттал қарияның қақырынып, албарда сөйлеген даусы естілді.

— Айша, Айшажан!— түбі түскен шелектей даңғырлап бүкіл албарды басына көтерді,— қызыл қасқа сиыр туғалы жатыр. Тағы да бір екеуі шуын шұбатып, таяу тұр,— Айшаның жауабын күтпеген ол,— қолың бос па, төл қабыл-

дауға? деп асығыс қайта жөнелді. Қолындағы фонарь жарығы қараңғыда шайқала қозғалады.

— Май қорытып жатыр ем. Енді бір қолымды қалай екі етем. Әлде әлгі,— деп қара қазанда шымырлай қайнап, тортасы бетіне көбіктене берген майға қарады,— оның көзі енді ғана ілініп еді. Лаж жоқ, деп үстіндегі халатының шынтағына дейін түрулі жеңін асығыс босатып жатып:

— Қайным, солдат қайным, басыңды сәл көтерші. Қазанның түбіне тым жалпылдатпай, тамызықтап қана от жаға тұршы. Соніп қалмасын, қатты лапылдап жанбасын. Қазан түбі күйсе, май күйгені. Онда сапасын жояды. Мен ұшып барып, қазір ұшып келем. Жаңа атамның сөзін естідің. Хатша мен Зураны оятып жіберейін,— деп сөзінің соңын есіктің сыртында аяқтап жүгіре жөнелген. Үш жеңешемнің қорасы бір еді.

Жалғыз жамбасына жантайып пештің аузында отырмын. Жанған қидың қышқылтым иісі көңірсіген май иісімен араласып, үйдің ішін жайлаған. Жалын жұтқан қи шоғы лезде қызара бөртеп күлгін тартады да, үгілін кетеді. Ол менің бір кездегі жалын атқан арманымды, қазіргі мүшкіл халімді көз алдыма келтіреді. Ауылдың қазіргі отыны — тезек, қойдың қиы. Қиды қолдан тоқылған қапқа толтырып әкеліпті. Әбден кепкен сап-сары қыштай қидың әрбір көсегін отқа есеппен тастаймын. Ұзақ жанса, шоқ болып жайнап сөнбесе деп тілеймін... Адам өмірі де кейде жанған от тәрізді ме, қалай? Шіркін, өмірде маздағанға не жетсін! Батаң үйге сөйлей кірді.

— Балам, ақыры май қорытып, от жағып жатсаң, шешенді мазаламай-ақ бірер кесе шайды Сапарбайдікінен іше салсам қайтеді?— дейді өтінген үнмен.

— Болады ата. Жоғары төрлетіңіз. Сол шайыңыз қайнап дайын тұр,— деген Айша атасына төрге көрпе төсеп те үлгерді. Өз баласының есімін мақтана мәртебе тұта атағаны ол. Оны да өзінше ырым көреді. Жоралғы жақсы ниет санайды. Сапарбай Батталдың жалғызы. Көп баладан тірі қалғаны сол. Сұрапыл соғыс алдында

ғана үйлендіріп шалқытып той жасап менің де шаңырағым егіз болсын деп отау тігіп, бөлек шығарған. «Жалғыз баланы неге бөлектейсіз. Кемпірің екеуің шошайып қалай отырарсың екі жерде»— дегендерге: «Ей, өз алдына Отан болғанын көрейін. Өлсем көрім бөлек емес пе. Әке қолындағы бала кеш ер жетеді. Сапарымнан үмітім көп. Халық ортасында емеспін бе?»— депті. Жайшылықта да сөзуар, от ауызды, орақ тісті Баттал үйге жар басына еңкейе шыққан емендей бүкірейе кірді. Өз белін өзі сипап, әлі сөйлеп отыр.

— Қадыр, шырағым, мен адамнан мықтыны көрмедім. Арқасына салмақты сала берсең, қайқандап көтере береді. Соғыстан бұрын жігіттер жабылып зорға тындыратын жұмысыңды кемпір-шал, қыз-келіншек, бала-шаға қаңбақтай ойнатып алақанында көтеріп, дүрілдетіп кетті. Күші тасып бара жатқан жоқ сонда. Байқасам кегі тасыпты. «Жаралы батырдың жанына тиме, арына ти»— деп халық бекер айтпаған. Әлгі ата жау-пәшест дей ме, қанқұйлы өлім мен ойранға құмар қарақшы мен бастығы жетпістегі мен болып айқасқа шығыппыз. Еңкейген кәрі мен еңбектеген баласы бақытын қорғап сапқа тұрған халықтың сағын сындыратын күш жоқ,— қарт даусы қарағайдың безін шапқан шапашоттай шақ-шақ естілген еді. Қапсағай ұзын бойлы, жазық маңдайлы, қой көзді, қыран тұмсық, мойны ырғайдай ол сақал мұртына жабысқан мұздақты жіптен моншақ суырғандай алып тастап отыр. Қалың қасты тас шегендей шүңірек көзінен от ұшқындап, жалт-жұлт ойнайды. Жанары жетпістемін деп отырған жоқ. Үнемі жел қағып жүргендігі ме, ұзын мойны қыздырылған баланың шыт-шыт борбайындай қып-қызыл. Күре тамыры білеудей. Желке шұқырына бір шәйнек су сиятындай шүйдесі түйенің тұмсығындай боп бөлек жатыр.

— Мына лағынет соғыс басталғалы бел шешіп, бой жазған емеспін. Жеңіс дабылы қағылған күні,— қарт үні қарқылданып, суға сүңгіп шыққан кісідей басын шайқап,— айра-жайрам шығып енді дем аламын балалар деп атой-

лармын. Айқайға басамын сонда. Тәңірі сол күнге жеткізгенше ажалға сабыр, бейнетке рақат берсін. Батагөйі көре ме, әлде Алатауы мен бе, өз беттерінше шаруасын үлгіртін әкете алмай ма, осы пәрменің қыбыр еткен адамы. «Қане, ата, жұмысты неден, қалай бастайық»— деп тұрғаны. Мен көпті жауға қарсы бастаған қас батырдай тұра жүгірдім. Онда ширап кетем. Дәл жиырма бесім қайта оралғандай болам. О, құдауанда, мақтанып отыр деме атанды. Бәтуалы сөз бен берекелі істің арасы қол созым. Көрсең, сенесің...

Сол күні ферма аулы бір мызғып көз шырымын алды да, әдеттегідей таң біліне қайта оянды. Күн көтерілгенше сиыр сауылып, сепаратор тартылды. Оты қанған табын суат басына қарай шұбыра қозғалған еді. Сауырына киіз жабу жапқан атын тал шарбақты қорадан алып шығып жеңіл шана жеккен Батаң:

— Айша шырағым, мен-ақ келе қояйын. Төменгі колхоздың өнімін жинаған май алушы жаңа ғана өтті. Кеңсеге барам, сонда тосамын,— деді. Әлгідей болған жоқ он бес фляга шанаға артылып дайын тұрды. Оның бәрі май.

— Мұның қанша? Нәклатнай жазбаушы ма ең?— деген Батаң:

— Соңғы он күннің өнімі. Жарты тоннаға сәл жетпей тұр. Накладнойы міне,— дейді Айша.

— Ендігіде ол межеден асырасың ғой. Оның капитанциясын толтырдың ба?— дейді қаудырлап алғашқы ойын қайталаған қарт.

— Міне ата...

Қаракер ауыл арасының үйреншікті жолымен құйрығын бір сипаң еткізіп, бүлкектеп желе жөнелді. Шананың алдында жас жігіттей секіріп мінген қарт тамағының құлағы желпеңдеп кетіп барады. Фермаға оралысымен өзі мен «петаминотқа» атандырған шағын бас қосуға шақырып алды бәрін.

— Балдар Отан қорғау қорына бар жиған-тергенімді берем.

— Е, оныңды осылармен ақылдасып беруші ме едің? Сенің жиған тергеніңде жұрттың несі бар,— деп кейуана мәселенің бетін ашып тастады.

— Ақымақ,— шеген қабақтың тереңінде шағылған шырпының сәулесіндей көзінің оты ұшқан қарт,— әр нәрсенің бастауы болады. Бір адамның ісін көп қолдаса не болатынын білемісің сен! Көп қосылса — көл, көл қосылса — дария, дариядан теңіз.

Тоқталма ендеше! Сапарбайыңнан артық па сенің жиған-тергенің! Сол жүрген жерге баратын болса ештеменді аяма, бер! Бер!

— Берсем, бердім. Соңғы үш жылғы еңбек күнге тиген 15 мыңды салдым, Отан қорғауға!— ал сендер не дейсіңдер дегендей отырғандарды тінте қарап бір өткен.

Осы Отан қорғау қорына қаржы беру «Бірлік» аулында Батталдың бастамасы деп аталып кеткен. Тез арада бүкіл ауданға, одан облыстың барлық жеріне тараған. Халық қолдаған жомарттық қорытындысы мың емес миллиондармен есептелген. Біреулер қияли, біреулер сақы, біреулер тапқыр атаған қарт фермадағы барлық қыз-келіншектің басын қосып бір мұны:

— Қарақтарым сендер де бір өз беттеріңше неге ойланбайсыңдар. Сонау батысқа оқ жұтып, жалын құшып, ақ қар көк мұз, жауын-шашын, ыстық-суық демей рақымсыз жаумен айкасқан бауырларың тоңбай ма? Олар сендерді сағынғанда ғой,— әдейі келіндеріне қарап сөйлеп отыр,— жүректері езіліп жүр. Бірақ жауды жеңбей қайта алмайды. Сол ерлерге сендерден барған сәлем-сауқаттың қандай құдырет пен күш беретінін білсеңдерші...

Ата айтты, болды. Ешкім сөзін екі етпеді. Арада аз күн өткенде Сапарбай Батталов соғысып жүрген алдыңғы шептегі полк командирі атына екі жәшік аманат жөнелтілген еді. Дәл соның жауабындай фермадағы қыз-келіншектің атына үшбұрышты хат жаусын кеп. Бәрінен полк командирінің «Қымбатты Ұранбаевтар семьясы! Қадірлі Баттал ата, Аяулы шеше, сүйікті Айша,— деп басталатын хатты

бүкіл колхоз жаттап алған шығар. Хаттың әр сөзі жүрек тербейді. «Сағынышы сел, сүйіспеншілігі көл болған майдангерден жалынды сәлем!» «Сіздер жолдаған аманат толық бізге жетті. Екі жүз жауынгер жылы шұлық, қолғап кестелі орамал сәлемдемеге ие болды. Шексіз жауынгер рақыметіміз бен алғысымызды айтамыз. Ел сәлемі қайратына қайрат, жігеріне жігер қосқан полк фрицтерді желкелеп қуып барады. Жау зыта қашып, ақырғы күшін сарқа жұмсауда. «Өлетін бала молаға жүгіреді» демекші фашистер өз зиратына қарай ұмтылып қаша соғысуда. Сіздердің ұлдарыңыз Сапарбай жақсы соғысып жүр. Озат жауынгерлердің бірі. Жеңіспен жолыққанша! полк командирі Иванов»,— деп хат соңында қол қойылған.

Мазмұны жан тербеген осы хат келген күні Баттал ата үйінде соғыс басталғалы бұл ауылда болмаған тамаша ойын-сауық өтті.

— Кемпір, бүгін жылы жұмсақ Сапарбайыңа сақтағаныңды қазаныңа сал. Сақтағаныңды берсең, сағынғаның келеді. Мұндай қуанышты, төл аттың көзіндей хабар үшін, ауыл жастарының басын қосып, тойға бергісіз қызық өткізейік. Жастар ән шырқасын бір. Еңсесін көтерсінші бір,— деген Батаң. Баладай елпендеп сол күні ауылдың бар адамын өзі жүріп шақырады.

— Балдар,— деді даусын көтерген ол,— күнде келетін казиттен қанша оқып айтсаңдар да, көңіл, шіркін, май ішкендей бола беруші еді. Ал мына майданнан келген хат,— қолынан тастайтын емес, бойтұмардай мұқият бүктеп төс қалтасына салып алыпты,— кәмәндірдің шешелерің маған, Айшаға жазғаны, айымды — оңымнан, жұлдызымды — солынан туғызды. Кәрі жүрек өмірге келер сәбидей бұлқына тулап, кеудемді жарып шығуға аз-ақ тұр. Бұл — қуаныш, Ұлы Жеңістің алды сүйінші басы болсын! Емін-еркін отырып көңіл көтеріңдерші. Айша қарағым, Сапарбайыңның хатын оқыдың. Гүлдей жайнашы жаным, әдемі шырқап әуелет әнінді,— деген. «Шіркін, абзал, жаны —

жаз, дарқан — дидар екем-ай» демеген ауыл жасы жоқ еді сонда.

Түн бойы бірінен соң бірі кезектесе, кейде қосылып шырқаған ән ауыл үстін қалықтап ұшқан. Ән қыза келе қарттың өзі кемпіріне қолқа салып, қазір ұмыт бола бастаған жастар біле бермейтін халық әндерінің бірін тарғыл даусымен созған. Атаның ән салғаны жастарды біржола шаттыққа бөлеп жіберген. Айша, Қатша, Зура қосылып шырқаған әнді көп сүйсініп тыңдаған еді.

Сол күнгі қызық тамаша, таң бозарып атқанша шырқалған ән Батаңның төбесіне қамыспен жапқан жатаған үйі, қазандық пеш, жетілік шам, жыртық терезе, ыс басқан қабырғалар... жадымда өшпей қалған.

Ойымнан жанымды жегідей жеген «Жаңыл қайда?» деген сұрақ күні-түні бір кететін емес. Бір ферманың кәрі-жасы осында. Шешесі — Салиқа, жалғыз інісі де. Оны ойласам, астан-кестеңім шығады. Жақ ашып басқа біреуден сұрай да алмаймын. Ішім удай ашиды. Бүкіл ауыл майданнан хат алып мәре-сәре, мен болсам сыртым — бүтін, ішім — түтін. Жарты жан сияғымна пана таппай күйзелем. «Әй, кемдік ит, алтын басымды қор еттің. Шырағы сөнген үйде жалғыз қалған бақсыдай күңіренем. Бәрін естіп, біліп сау күнімде сүйген, күйген. Енді міне не қылысын... мені... Әлде, көзіне көрініп, жаралы жанын азаптамайын, бәрібір оған қосылып жатқан мен жоқ,— дейтін шығар. Мейлі...

* * *

Күн күнге жылжып, жыл өтіп жатты.

Рәшит басқарма мәжілісі протоколын жазып отырған Сағынбекке бұрылып: «Тасбекті шақыр» — деді. Үстінде күпәйке, шалбар, аяғында мақпалдай қара пима, басында қызыл масаты тысты түлкі құлақшын. Мойнында түбіт бөкебай. Бүлдіргелі тобылғы сапты қамшы ұстаған Тасбек еркін басып енді үйге. Басқаны менсініп, не именіп тұрған

тау маңдайының терісін қатпарлап қасын керді. «От кешін, оқ жұтып келген майдангерге не істейсіңдер» — дей ме, танауы желпілдеп бойын ашу кернеген.

— Баяғы байдың мырзасы. Тұлға пішінінде мін жоқ. Айнымай қалыпты, — деген Рәшит оған алара қарады.

— Ақсақал, байқап сөйлеңіз. «Байдың мырзасы...» — кекетіп қабағын түйген Тасбек, — Отан үшін қан төккен қызыл әскер деуге аузыңыз бармай ма? Мына қолға мен әдейілеп темір тығып алғам жоқ. Пәшестің оғы тиген, — деп саусақтары сіңірі «тартылып» бүгілген сол жақ қолын жеңінен шығарды. Бас бармағын, сұқ саусағы мен шынашағын қозғап, сыртынан терісі бұж-бұж біткен жұдырығын түйіп, — Міне, деп мұрны жырық атандай бақырып жіберген оның тез-тез қимылдаған сұқ саусағы мен шынашағы арасынан бас бармағы бәлеғат шығарып тұрғандай көрінді маған. Біржола жаубеттеніп түтігіп алған.

— Оныңды сідет қылма. Ол қолдың да сыры ашылар... — Қатша ашулы сөйледі. Тасбекті тұрған жерінде түтіп тастайтындай күйінген, — жұрт жанын беріп. Отан үшін өмірден баз кешіп жатыр. Ал сен сол қолыңа шегір қадалды деп, тас қып жұмып, зарланасың, — деп барып зорға басылды. Әлі де айтары көп тәрізді. Бірақ үлкендерден имене ме жалтақтай берді. Ойындағысын сарқып айта алмайды. Қатшаны қуаттағандай Рәшит:

— Осы қолыңды жігітім, бірақ жерге де жұмсап жүрсің-ау, дей берін еді.

— Арым да, қолым да таза, — деді тұлданған Тасбек.

— Таза емессің, — Рәшиттің даусы тым қатты шыққан. Орынсыз көп ашуға бармайтын адам қайта-қайта орнынан қозғалақтағаны, — басқаны қойып, өзіңе сеніп тапсырған мемлекет жұмысына қалай қарап жүргеніңді айта алар ма екенсің, — дегенде тағы жұлып алғандай бақыраң-бақыраң еткен Тасбек:

— Айтпағанда ше! Көздеріңді бақырайтып қойып айттам, — қанына қарайған кісіше ернін жаланып ентіге түсті.

— Дұрыс, айтсаң айтарсың. Оның жөн-жөн. Өзі айтар деп сеніп отырмыз. Ал айтсаң, осыдан үш күн бұрын қос қаракерге жегілген шананың үстінде не болғанын ағынан жарылып баяндарсың ә, Тасбек?— Колхоз председатели бетіне ыстың темір басқандай оның қоңыр тартқан жүзінен шып-шып тер білінді. Сылқ етіп отыра кетті де, тақымына шеге кіргендей қайта атып тұрған.

— Не дейсің Рәшит? Не дейсің? Опыр-ай. Әбен әулетінен,— тілін тістеп алғандай,— не сұмдық тағы?— Батаң шыж-быж.

— Не екенін өзің айт. Сол қадірлі жүкті түсіруге мен қатыспасам да көзім көріп тұрды. «Көзім»— деген сөзге дауыс екпінін қойып, мәнерлеп айтты,— Айқайлауға, аттандауға өз аулыңның адамы. Сырттан келген ұры емес, жауапты кісі. Кімнің ары барады. Арың да қолың таза екен. Енді өзің бәрін айта ғой.— Тасбекте үн жоқ. Аузына су толтырғандай тысырайған күйі. Басқалар да тым-тырыс. Дәл төбесінен түсіп, не жақсы, жаманды көзімен көріп, қолымен қойғандай тапжылтпай тастамаса халық алдында білгір, көріпкел атанар ма бұл.

— Соғыс кезі қазір. Кімде-кім мейлі ол майданда,— мейлі тылда қылмыс жасаса, оған кешірім жасалуға тиісті емес.— Басқарма председатели ақшулан мұртын одан соң төбесіне қарай қасқа жолдай шашы түрілген басын алақанымен терісін сыпырардай сипап түңіле сөйледі.

— Егер қылмыскер өз айыбын мойындап кешірім сұраса ше,— деп еді басқарма мүшесінің біреуі, өзіне жанашыр тапқандай Тасбектің қан көрген сиырдай өкірген даусының барылдап қоса шығып кеткені.

— Ке-ке-еш... Кешіріңіздер. Ме-ен қара бет боп, қара бет боп,— деп баладай мұрнын қос-қос тартып, солқ-солқ жыласын кеп.

— Тұр!— деп айқай салды, Батаң.— Байы өлген қатын да бүйтіп бақырмайды. Ер басыңмен. О несі! Онан да мерт жігіт болсаң, сал ортаға барыңды. Ақтар сырыңды,— деген.

— Иә, жөні сол,— деді басқалар қарттың мына пікірін жабыла қолдап. Тасбек қалтасынан шеті кестелі ақ жібек орамал шығарып көзі-басын сүртінді. Делбе болған малдай еңтігіп, екі бүйірінен дем алып отыр. Орамал көзіме оттай басылды. Қызғаныштан ба жанымды қояр жер таппадым. Іші-бауырым араласып кеткендей қарап отырып аласұрдым. Бірдеңе деп жақ ашуға үлкендерден именем. «Япыр-ау әскерге аттанарда: «Ей, ондай орамалың бізде де бар. Жалғыз сенде...» деп көлбектететін орамал ғой мынау. Тап өзі. Жазбай танып отырмын. Жүрегім шымырлап, төмен тартқандай құлағыма Жаңылдың «Сенбе оған. Бәрі жалған. Мен орамал сыйлағам жоқ»— деген үні шалынғандай болып, алып ұшам. Не дермін. Дыбысым шығып кетер ме деп тілімді тістеп мелшиіп отырып қалдым. Тасбек салы суға кеткен, әлі таусылған жандай теңселіп тұр. Ешкімнің бетіне тіктеп қарамайды, көзінен жер шұқып пимасының тұмсығымен едендегі қоқысты олай бір, бұлай бір қозғайды. Онысы не істерін білмей далбасалаған адамның сықпытын танытқан.

— Тасбек ер адамсың. Кешегі майдангерсің. Қолға түскен немістің обері құсап, неге тілің күрмеле қалды. Өз ана тілінде сөйлеп отырмын. Қане айт,— деді Қатша. Нығарлап әр сөзін қадап батыра айтты. «Осы иттің балаларына сондай әңгімені неге айттым екен. Қарашы тақылдауын. Қолға түскен обер сияқтанып дейді. Көрер ем қолға түссең, бәлем. Өз сөзім өзіме оқ болып...» деп ойлаған Тасбектің маңдайынан ащы тер бұрқырап ақты. Көзі қызарып қанталаған. Жағының бұлшық еті бұлтылдап тісін қайрай береді.

— О, Тасбек, не істегеніңді өзің айтасың ба, әлде мен айтайын ба?— Бұл Рәшиттің қоңыр даусы. Жәй шықса да Тасбектің денесін дір еткізді.

— Көрінкел әулие емессің бе, айта бер,— сыпайылықтан анайылыққа, Сізден Тасбек сенге көшті,— қалғаны сол еді, балаңмен алыс! Әкемді ол...

— Сен баламын деме, Тасбек, бәлемін де! Қылмыста сақал болмайды. Оны істеуші жас-кәрісіне қарамас. Рәшит ойланып бөгеле берді де сөзін әрі созды.— Шеттей балашаға әскер семьяларының ептей не ауыртпалық болса да көтеріп отыр. Ең болмаса солардан ұялсаң етті. Рәшиттің сөзі таусылды ма тергеушідей үстіне, сауал қойып, Тасбекті сөзбен жетелеген мұрындықты тайлақтай желдірді.

— Шанадағы жүк бірнеше жылдан ту көксиыр емес пе?— Өкпесіне қандауырдай қадалған мына сұрақтан жалтара алмаған Тасбек:

— Иә,— оның үні отырғандарға зорға естілді.

— Сары қамыс айдынының бергі басындағы кең ойыққа табын кеп құлады ғой. Күн кешқұрым кез еді,— колхоздардан мемлекетке тапсырылатын майды жинаушы көргенбілгенін Рәшитке айтқан. Жағасын ұстаған: «Үйдей боп семірген ту сиырмен жағаласқан Тасбекке таянуға қорықтым. Ана түрінде ештемеден тайынар емес. Өз малындай тап бір» деген. Жазып беріпті. Басқарманың алдында жатыр.

— Иә...

— Қос қаракер шанасымен қалың қамыстың ішінде қаңтарылып тұрды. Осым жалған ба?— Тасбек басын изеді. Онысы не мақұлдағаны, не теріске шығарғаны белгісіз. Бірақ көз алдымда ол шөгіп, өзінен-өзі жер болып енжұрғасы түсіп бара жатты. Қара тер бетін жуып кеткен.

— Сиыршы байқұстың ойында ештеме жоқ. Табынды әлгіде өзі дайындаған суатқа беттетіп, аулына бұрылды ғой, ә?

— Бұрылса қайтейін, бұрылды,— деп бақжаң ете қалды. Алқымын сипады. Булығып тұншығып дем алады.

— Суға емін-еркін қанып нар қамыстың күн бетіне күйіс қайырып тұрған көк сиырдың мүйізіне бұғалық лақтырдың. Ондайды көрмеген жануар ала жөнелді. Сен қорғасындай басып босатпадың.

— Аш қасқырша алған екен де кеңірдектен,— Қатша шегі түйілгенше күліп мәз болды да қалды.

— Артқы аяғы алдыңғы аяғына жетпей семіздіктен ырғала қозғалған көк сиыр сенің арам ниетінді мал болса да сезді-ау шамасы, көп тулап ырқыңа көнбей-ақ бақты. Бірақ күшің, айлаң асқан сен қақпалап, итектеп дйттеген жеріңе ақыры жеткіздің: Жар түбінен аспай-саспай ойық ойдың. Рас, бой-бойың шықты. Әрине, аяйтындай үстіңде мына мырза киімің жоқ еді. Кигенің әкең Әбеннің жыртық қара тоны.— Рәшит қара тон деп даусын созып әдейі қасақана сөз тастады.— Аяғыңда керзі етік. Өтірік деші?

— Рас,— көк сиырды ұстауға өзі қатысқандай Тасбекті Рәшит бұлтартпады. Қолма-қол мойнына мөлдіретіп қойып отыр.

— Бір тума нарды өркешінен тістеп лақтырған жолбарыстай жануарды алып соғып, алқымын орып жібергеніңде үстіңді қан жуып кетті. Сенің бар әрекетінді сыртыңнан баққан көз де қас-қақпаған. Қолына түскенін жәукемдеп, жылы-жұмсаққа көзі басына дейін тығып, обыға асап жатқан көкшолақ арлан қасқыр тәрізді көрініп едің сен оған. Қасыңа баруға сескенді. Қоғам малына пышақ жұмсаған адам оған үрейлі, әрі неден де болса тайынбайтын қатерлі болып көрінеді. Жануар көк сиыр құйрығы шошаңдап, бүкіл денесі дірілдеп жаны шығып бара жатқанда саған жалт-жалт қараған, ол атына мінген. Бұған не айтасың?— Тасбектің бетінің түгі қалындап кетті. Қазіргі қалпы өрт сөндіргендей.

— Ортаның малы түгел болса не шаруаң бар, өзім жауап берем. Соншама соңыма жарық алып түсетіндей мен әкеңді өлтірдім бе?— Тура ұмтылардай жұдырығын түйін Рәшитке ежірейе қарады.

— Мына ісің әкемді өлтіргеннен кем емес,— басқарма қатты ақырып дауыстады,— халықтың ақысын сен сияқты арамзаға жегізбеймін. Бар сырың — мәлім. Өткен жылы қанша бұзауды есепке бермей қалдың?

— Ол сенің жұмысың емес!— Тасбек манағыдан қатайып бойын бекітіп алды. Міз бағатын сыңай байқататын емес. Бетке шап-шап етеді.

— Жұмысым болғанда қандай! Мен колхоз басқар-
масымын.

— Мен ферма бастығымын! Ол ұрлық емес, күні-түні
жар құлағым жастық көрмей жүрген еңбегім,— Тасбек
ұж тапқысы келіп енді тәжікеге көшкен.

— Тасбек десе, Тасбек — тас бұл!— Қатшаның ашын-
ған даусы.— Мал деген не бұған. Адамның арын таптап,
абыройын айрандай төккен сұмырай. Әскер семьясы,
бүлдіршіндей қызды ел бетіпе қарағысыз еткен қара жүрек!
Тірі өлік боп, беті күйген он екіде бір гүлі ашылмаған
қыздың обалы кімге, қара бет! Көзінен төгілген жасы —
Жаңылдың екі қолы сенің жағанда!— ол айқай салып,
алдындағы бетінің тақтайы тозған столды салып-салып
қалды.

Жансыз столды емес, менің басымнан оңдырмай ұрған-
дай екі құлағым шуылдап, қаным шекемді теуіп шыға келді.
«Не дейді мынау? Не сұмдық? Жаңылдың абыройын
төккен? Жаңылдың?.. «Құлағым у-шу. Қотанда қой жа-
мырағандай азан-қазан. Ақыл-есімді қас қағымда ойрандап
кетті мына сөз. Балдағыма сүйеніп, Тасбекке беттедім.
Ойым жалғыз қолмен жағадан алып, кеңірдегіне азуымды
бір бассам...

Басымда басқа ештеңе жоқ. Теңселе қозғалдым.

— Қадыр, отыр!— Рәшит аға иығымнан басып орныма
қайта отырғызды.

— Әттең!— деді кіжінген Қатша даусы тарғылданып,—
тек Жаңылға жасаған озбырлығың үшін ұры иттей дарға
асып, немесе пәршалап өлтірсе... болар еді. Ондай заң
біздің елімізде жоқ. Менің ұсынысым — ісі сотқа берілсін.
Ұры деп берілсін. Қиянатшыл, адамды жәбірлегені үшін
қоса айыпталсын!..

Бір адам тіс жармады. Жиналыс мана тараған. Баттал
ата мен Рәшит қана қалыпты. Екеуі де мең-зең тәрізді.
Әлде өзім сондаймын ба, ойына ұмытқаны оралғандай
Рәшитке қараған Батаң:

— Дарханға соға кетейікші, деді. Әлгі айтыс-тартыс, менің опай-топайымды шығарған сұмдық азалы сөз жайында бірдеңе айта ма деген ойыма жауап таппадым. Олар өзара ләм демеген күйі ұстаханаға бұрылған. Салым суға кеткен мен сол күйі үйге зорға жеттім: Өзім үшін қияметқайым ауыр күндер басталғанын мен білдім бе сонда? Ой азабы мендеп, жегідей жеп, мүжіп ала жөнелген. Сүйегім сырқырап, бір жағынан жаралы жаным аяқ-қол удай ашитынды шығарған. Күн санап сарғайып, әлім азайып жілік майым таусылып жатқан тәрізді. Сонда ойымды алты қыр асыратын жанымды көмірдей қарайтатын бір ғана — Жаңыл. Көз алдымнан бір сәт кетпейді-ау, кетпейді. Санамда от болып жанады да тұрады. Қара көзі мөлдіреп ылғи жылайды кеп алдыма. Пішеншілер аулы, Жыланды бауыры, көк бөстек жаңа шабылған пішен, шөмеле, былшылдаған саз табан... жұпардай шыралжын мен жусанның бұрқыраған жас иісі... Айлы түн. Жайынды су басында сұхбат кештері... Майданға аттанып бара жатқандағы қимас елжіреген отты жанар... Ақ жібек кестелі орамал. Оның шетіндегі «Мен өмірлік сендікпін» деген жазу... Мені ұмыттың ба! Мен оңалмас бақытсыздыққа ұшырадым. Қара шашым жоқ. Әкем — жанашыр қорғаным болса, арамза Тасбек басынар ма еді! Улы тырнағы тәнімді пәршалап, сорғалаған қаным, мынау! Енді қайттім!» болып естілген зар даусы ақыл-парасатымды быт-шыт ұнтайды кеп...

...Ысқырып кеп жарылған бомба. Жұлдыздай ағып, жұмыр жерді дөңгелетіп, зулаған. Қираған, бірінің үстіне бірі шыққан вагондар... Аппақ болып, кірпігі зорға қимылдап, ақтық демін қинала алған Дайра: «Қош, Қадыр, Жаңылым мен Сағынбегімді саған тапсырдым. Елге сәлем айт менен...» Көз алдымда өмірден үздіге кеткен есіл ер, азамат бейнесі... Арман бейнесі... Құлағымда енесінен адасқан жетім лақ үні. Санамда аяғын әлтек-тәлтек басқан сол қорғансыз, әлсіз тіршілік иесі. Денем қызулап, бұл күндері ыстығым бір төмендеген емес.

Әлі де мен Жаңылдың басына түскен қасіреттен бей-хабар едім. Бар естігенім — Қатшаның сол қысқа ғана, жұмбақ хабары. Онда да басқарма мәжілісінде ашу үстінде аузынан ағат шыққан сөз. Сағынбек бірде: «Апам Жаңылға ұрысты, қатты кейіді. Қадырға неге барып сәлемдеспейсің» деді, дегені жадымда. Менен неге қашқақтайды. Неге жасырынады. Адам мұншалықты оңғақ опасыз болушы ма еді. Берген серт, алысқан қол... Осында бөтен сыр бар-ау», — деп жүргенімде естігенім — Жаңылдың арын таптадың кара бет!..»

Ауа райы күрт бұзылған. Март. Көктемнің алғашқы айы суықтан басталды. Ай шалқасынан туған. Үлкендер «өзіне жайлы, шаруаға қолайсыз болмағай» деп қауіп шақырған. Сабалап бір түн қара жаңбыр төгіп тұрады да, арты қарға ұласты. Қыс бойы түскен қалың қарды көк-соқталап таптап, бетін көктемір мұзбен қаптады. Ысқалаң суық жел. Қар төпелей жауып, көз берер түрі жоқ. Торғай бас, торғай бас іп-ірі болып төгіліп тұрып алды. Маңдайы қыр-қырс әжім тереңдеп, кеңсеге сөйлеп енген Рәшит:

— Қолдағы шаруаның түгі қисаймайды. Бір жарым айлық шөп бар. Қорасы сай, адамы да жеткілікті. Әйтеуір бірдеңе етер... Ал даладағы жылқының халі не болды екен. Жалғыз Сәлен. Жаңбыр анау, қар мынау, мұзың тағы, — Кеңсені бәйіз таппай шаршылап, ерсілі-қарсылы кезеді — Қадыр, Батаңа айтарсың мұндағы шаруаға өздерің басалқа бола беріңдер. Мен жылқы өрісіне кеттім. — Ол шұғыл қозғалды. Сыртқа менде ере шықтым. Аспан көк ауыздығын қарш-қарш шайнап, жалт-жалт көзі жайнап тұр. Бұл — колхоз председателінің қыс мінетін сенімді көлігі, осындай қиын асуға арналған жарамды белді жылқы. Асыққан Рәшит үйіне де кірмеді. Сағынбекті жүгіртіп, мол арқа тонын алдырып, артына бөктерген. Түйе жүні күпісінің пұшпақ жағасы қырқылыпты. Терісі жарғақтанып көрінеді. Белін мықтап бұған. Атына міне беріп:

— Сағынбек, соңғы күндері малды ауылдарға сирек барып жүрсің-ау, осы? Ескі баздағылар соңғы хабарды

естімедік, импартбюро не деп жатыр? Майдан шебі қайда? Майдан шебі қайда жетті деп сұрақ жаудырды маған. Халықтың құлағы — майданда. Майданнан жеткен жақсы хабар — ел шабыты. Міндетінді адал атқар. Қазиттің, қартаң (географиялық картаны айтады) қалтаңнан қалмасын. Қадыр, сен де осы жағына қолың тисе зер салшы, — деген атын сипай қамшылап жөңеле берген ол.

Рәшит — қызық кісі. Беймаза — алакүлік. Күні-түні ат үстінде өмірі өтіп келе жатқан ол маған осы сәтте биіктің басына шығып алып, қас қақпай колхозды ауылда не болып, не қойғанын бағып отырған кісі тәрізденіп кеткен еді. Кім қай жерде аяғын қалай басты, не тындырды, қай жұмыс жүрмей жатыр, ертең не істеу керек — бәрі алақанында. «Рәшит жермен тілдеседі. Жер құлағы бар, хабаршысы жел десе, жұрттың бір тобы» үйіміздегі қақ пен кебесе түбіндегі тары-талқан, жалғыз омыртқада оның есебінде дейді. — Шаршаған мен шалдыққанның, еңбек қазанында қайнағанның, қайғы мен қасірет шеккеннің, қуанышы тасығанның қасында. Рәшит тірі тұрғанда «Бірлік» аулына не қам бар» деседі тағы бір жағы. Осы тар заман, қиын-қыстау күндерде ауыл басшысына халықтың сенімі бұрынғыдан да еселеп арта түсті. Өзіне сенім артқан көптің көкейіне толайын, ойынан шығайын дей ме екен, әлде уақыт үкімі солай ма, маған ол қас қағып, кірпік ілмейтін жан болып көрінеді. Күні-түні қиял басты — ой, ауыл тұрмысы, ертеңгі міндетке толып тұратын тәрізді еді.

Қашыр қаракерді шанаға жегіп Сағынбек екеуіміз сиырлы ауылға тартып келеміз. Сағынбек — үгітші бала. Оны қор қалған көп, қамалап ортаға алады. Қора демейді, мая, албар басқа демейді, сәл тізе бүгетін жерге картасын жайғызып жатқаны. Сағынбектің сүйкімді жұмсақ үні домбырадан естілген асқақ күй тәрізді. Бәрі ұйып тындады, беріле құлақ түреді. Мұндайда шыдамсыз Зура әзілге басып:

— Қайным картанды қабырғаға ілші. Еңкейіп өтіміз ауымызға құйылды. Мойнымыз талды. Міне, былай, — деп сиыр сауатын қораның қабырғасына картаны ілін, — қолыңа

мына тобылғыны ал, көрсеткіш болсын. Сайрашы енді, сәби мұғалім,— дейді жұртты ду күлдіріп. Сәл әбіржіп, қысылған Сағынбек бетіне қан жүгіріп:

— Мына қызыл сызық — байырғы еліміз шекарасы. Біздің әскер қазір Венгрия, Польша, Чехословакия жеріне отіп, оларды азат етіп, Берлинге бет алған қарқынды тегеурінді шабуылға шықты. Одер жағалауына жетті:

— Қадамыңа нұр жаусын — дейді Батаң.

Ауыл адамдары бір жасап қалды. Бәрінің жүзінде шаттық ойнаған. Бірақ «Бірлік» аулына әзірше Тасбек пен менен басқа (оның есімі ойға оралса, әлдебіреу атай қалса көк желкем қылыш тигендей ашып, кежегем кейін тартады. Анадағы Қатшадан естігенім өкпемді тескен, орны удай ашиды) ешкім майданнан келмей тұр.

Мана үйге қайтқалы тұрғанымда Айша: «Бүгін қонып кет. Соғыс бітуге жақын. Қашанғы жалтақтай береміз. Көңіл көтерейікші бір. Ауыл жастары біздікіне бас қоспақ, бірге бол» — деген. Сапарбай көкемнен көптен хат-хабар болмай тұрған. Содан ба, жеңгемнің ажары сынық. Соғыс кезінде кімнің жүрегі күпті болмаған. Үйреншікті көрініс. Көңілін қимадым. Қонып қалдым. Өзіме таныс үй. Ағаның үйі — ақ жайлау. Қарсы есікте Баттал әкем үйі. Әкемнен ауыл жастары именбейді. Ол өзі ойын-сауықтың, тамашаның адамы. «Базарыңның барында ойна да күл, мына жалған дүние болады тұл» — деп Батаң ылғи ыңылдап ән салып жүреді. Сол мінезін білетін жастар, келін-кепшік «Әке, бір ән шырқайықшы» деп бас қоса қалатын. Клубы, қызыл бұрышы жоқ ауылды сөйтіп, Батаң думанға өзі бастайтын. Әлдеқалай қабақ шытқан, жалыққан біреуді көре қалса, тек аспанда күн тұрғанда, жердегі саған не болды? Аш қабағыңды, шаршасаң, қарның ашса ән сал. Таңасқан тұлпардай жайнаңдап шыға келесің. Ән бар жерде өмірде мән бар», — деп ақыл айтар еді. Сол қадірлі атаның отау үйінде ән шырқалып, әзіл қызды. Сағынбек екеумізді ортаға алған Айша, Зура, Қатша үшеуі кезек-кезек орамал тастап, өлең айтқызды. Сағынбектің даусы жіңішке биікке

шырқап кетеді. Домбыра тартқанымыз жоқ. Сонда да Сапарбайдың сегіз пернелі қоңыр домбырасы бәрімізді бір жағалап шыққан. Түннің ортасы ауып, кеткелі қашан.

— Ертеңгі жұмысты да ойлаңдар, шырақтарым,— деп ескертті Батаң үйіндегі әжем. Жатуға дайындалып, тысқа шығып келуге есікке беттей бергенімде Зура:

— Қайным-ай,— деп күрсінді. Мен оның бетіне таңдана қарадым. Кірпігін жиі қағып, екі қасының арасы қосыла берді де:

— Неменеге айтып тұр деме. Айналайын, сендердің бар сырың Айша мен екеумізден жасырын болған жері жоқ. Сен айтпасаң да— деп мөлдірей қарады.— Әйтеуір, шамдана көрме,— онысы мені, жаны жаралы азаматты қапа етіп алмайын дегені болып естілді маған.— Айтпасыма болмай тұр. Әлемде сені жалғыз күніндей көретін бір ғана, сол еді, сол — Зура құлағымға аузын таяп сыбырлап — Жаңылдың сен дегенде жаны басқа еді. Қор боп қалды ғой. Елге көрінер беті жоқ, бейбақтың деді,— Шыдамай морт сындым:

— Не жұмбақ осы? Аанада басқарма жиналысында,— деп аузыма сөз түспей кідіріп барып,— жүрек жарылса да, не де болса айт»,— дегенімді қимылымнан таныттым. Бұл менің Жаңыл жайындағы өзімнің шынайы адал сезімімді жеңгем алдында ешбір жасырынсыз ақиқат мойындауым еді.

— Қайтесің, сорлы боп, беті күйген бейбақ жан ол,— Зураның даусы жарықшақтанып, ойындағысын тойпаңдап айта алмай ма күмілжіп,— бейшара қыз «сені қалай көрем. Бетін көруге дәтім жетпейді»— деп жылаған да етегі толады,— деді.

— Солдат қайным, өзің былай отыршы,— Қатша еркін сөйлейтін әдетімен омыраулап,— отырып тыңда. О қыздың зарын естігің келсе, мен-ақ айтайын. Шыдамың жетпес бірақ,— деп Айша мен Зураға кезек қарады.

— Құрысыншы сол әңгімесі, Баланың басын шатпашы, миын ашытып, онсыз да жаны жаралы адам,—

деген Айша жеңгемнің сыбырлаған үні құлағыма шаншудай қадалды. «Өмір, менің сенен күткенім бұл емес еді. Тағдыр талайыма салған соң, не лажым бар! Күні кеше сүйіктіей өсіп бойлап келе жатқанымды көзі көрген жеңгелер мыналар. Мүсіркейді енді. Мүсіркеудің, кейде жаншудың қорлау екенін бұлар қайдан білсін. Ширығып ашу ма, ыза ма, алай-түлейім шықты. Қысылғанымда қаным таситын болған. Екі шекем зырқылдап, құлағым шуылдап қоя берді.

— Бос сөзді қойыңдаршы. Әкесі өлгенді де естіртеді. Естийінші не болып қалды сол қызға. Беті күйіп елге көрінбейтін қандай күйе еді ол!— қатар отырған үш жеңгем біріне-бірі қарады. Сен баста дей ме, өзара тілдері күрмеліп, ашып айтуға бөгеліп кеп отырды.

— Сонымен Жаңыл біткен қыз. Қайтсін енді. Өлуге сәл ғана қалған екен. Асылып жатқан үстінен түстім. Қасқағым болғанда о дүниеге тіл тартпай аттанар еді. Сағат бойы талып жатып, есін әрең-әрең жиды,— деді Зура.— Үйіміздің қарсы есік болғаны ғой, әйтпесе...

— ...Тасбек со күні тобынан адасқан қарғадай бақыра келді ауылға. Бастық боп келген беті. Шу дегеннен апшыны қуырып, берекені алып қара бура айбат шегіп, көпірді кеп, әй-шайға қаратпақ емес. «Ферманың мал басының түгелдігіне күмәнім бар, «военное положение» ертең жауапқа ілігіп сотты боларым жоқ. Дайранова есепшісің бе? Есепшісің! Менімен бірге сенде жауап бересің. Жауапты адамсың. Әне, ат ерттетіп қойдым. күзектегі бойдақ ірі қараны барып санаймыз. Көзбен көру керек. Жүр, басқа сөз жоқ, жүр-жүрдің астына алып қадалған. Тасбектің бетіне о кезде кім қарсы келген. Олар тез аттанып та кеткен еді. Былай ауылдан ұзасымен-ақ, ойдойт дейсің сықпыртып неше түрлі өтірікті шындай, ақсақты тыңдай етіп әңгімені соғады кеп. Соғыста ол істемеген ерлік қалмайды. «Бір шабуыл кезінде Қадырға ұшырасып қалдым. Шегініп келе жатыр екен, әбден жүдеген. Киімі алым-жұлым. Аяп кеттім. Өр батырдың тұқымы, тірі бармысың? Шегінуге болмайды. Алға, кәне алға кеттік деп ұрандап құмырсқадай қаптаған

жауға өз взводымды көтеріп, шабуылдай жөнелдім. Қанша айтқанмен батырдың тұқымы ғой, басқалар тайсақтаса да ол соңымнан ере жүгірді. Уралап оқты автоматтан төгіп келем. Дұшпан шілдей бытырап, қаша жөнелген. Сойтсек, сұм жаудың екінші жасырын шебіне кеп қаппыз. Оқ төбе-мізге бұршақша жаусын. Өз жауынгерлерімді шабуылға бастаған мен алға, тек алға ұмтылудамын. Ондайда жан-жағыңа қараудың өзі қиямет. Екі көзім алда. «Тас-с-бе-е-к!» деген біреудің жан даусы жетті құлағыма. Орыстар меші Тарас Болба» дейтін. Бұ кім? Артыма жандәрмен бұрыла қарадым. Бауырым, өз бауырым Қадыр шекелеп құлап бара жатыр екен. Қалай жеткенімді қайдам. Жан даусым шыққан мен оны қолтығынан демеп құшақтай бердім. Талықсып барады. Жаудың оғы кеуде тұсынан тиген. Бір емес, екі оқ. Соңғысы қатерлі көрінеді. Күртесін дереу шешіп, ақ мәрлімен таңдым. Қаны сорғалап тыйылмады. Әйтеуір қолымнан бар келгені мәрліні аяйын ба, қайта-қайта орап мықтап байлап бердім. Бірақ ол кез көз алдым-да қайта-қайта тала берді. Соғыс толастар емес. Атыс манағыдан да үдеп кеткен. Әбден әлсіреген Қадыр бір кезде даусы болар-болмас естіліп:» Бауырым, қош, қош, бол. Елге, анама»— деп аз жатты. Ойын аяқтай алмай, сосын елге тірі барсаң, Жаңылды озіне тапсырдым,— деген. Есіл боздақ мәңгіге көз жұмды, Дон өзенінің батысында ұйыса оскен аққайыңның түбіне оз қолымнан жерледім. Сабаз өзі де әдемі еді-ау! Жер қойнына окпем суырылып, эзер қидым. Не істерсің. Соғыс қасіреті ғой бәріне кінәлі. Қалта-сынан документін алдым, осы сөзім Жаңылға қалай әсер етті екен дегендей Тасбек сынай қарап біразға дейін үнсіз қалады.

— Ол документтері қайда — деген Жаңылға:

— Командирге тапсырдым. Соғыста қатаң тәртіп ол. Сонан соң қара қағаз келіпті ғой үйіне,— дейді түк білмегендей мүләйімсіген Тасбек.

— Иә, солдат қайным, бұл сені қаза болды деген қара қағаз келген күндер еді. Сол сұмдық суық хабардан Тасбек

ку үш ай бұрын келді ғой елге. Түгі жоқ-ау, түгі де қыңыр-аймаған. Сол қолының алақанының ортасында болмашы тыртық қана бар. Сонда да саусағын бүгіп, өмірі жазбайды,— дейді Қатша ыза болып.

— Әдейі сөйтеді де ку емес пе! Оның кім екенін енді біліп жатырмыз,— дейді Зура ашынған дауыспен,— қойшы сонымен,— деп көзінің жасын төге отырып әңгімесін одан әрі жалғады. Айша мен Қатша қоса егіледі,— күн кешкіріп қалса керек. Ең шеткі кезектегі ауылдан аттаныпты. Қудың арамдығы ішінде екенін ол қайдан білсін. Айналдырған екеу табынды тез санап бітсе де, не болса соны өзектеп әңгімелеп отырып алады. Жолда жағасына қалың жыңғыл өскен, табанында жылдар бойы тусыраған шабыны жапырылған өзекке келген Тасбек атынан түседі. «Аз ғана көлік шалдырайық»— деп бейғам тұрған Жаңылдың шылауына жабысады. Түр әлпетінен секем алған қыз шошып, айқай салады. Бірақ қанша жалынса да босатпайды. Ең ақырында «мен саған ғашықпын. Сенсіз маған өмір жоқ. Білем Қадырмен сөзің болған. Қайтесің өлген артынан өлмек жоқ. Марқұм Отан үшін оққа ұшты. Сүйегі баяғыда майдан даласында құрап қалған Бақтыбайдың баласын енді іздеме. Сенің ендігі жердегі байың мен! Басқаны қоя тұрып алдымен пәктігінді дәлелде! Қызбысың, әлде?..— деп қоян алған қасқырдай бейшара қызды жұмарлайды.

Сұмдығы мен азабы жанымды жеген Жаңыл хикаясын әңгімелеген, әңгімелеген емес-ау азадай естірткен. Бәлкі сол күндердегі өз тағдырлары, майдандағы ерлері тағдыры қабырғаларын қайыстырды ма, үш жеңгем Айша, Зура, Қатша қосылып ағыл-тегіл жыласын кеп. Басым зеңіп көз алдымдағының бәрі шыр айналып мәңгіріп отырмын. Не істедім?— дей берем ішімнен. Асылым, алтыным көмір, өзім темірге айналдым. О, рақымсыз қатыгез тағдыр, енді менде қандай алашағың қалды? Аяма, қалған зар, запыран уыңды шаш! Өрте қалған жарты тәнімді. Бір кезде аузымнан:

— Жаңыл қайда қазір?— деген сөздің қалай шық-

қанын өзiм де бiлмей қалдым. Даусым қатты естiлдi ме, жеңгелерiм:

— Қалада. Қалаға кеткен,— деп қысыла жауап қатқан.

— Онда не жұмысы бар едi?— ойым әлем тапырық. Дәл көңiлiме түйгенiмдi айта алмай, бұлдыр сұрақ қойып отырмын. Үш жеңгем таңдана ма бетiме қарай бередi. Жай емес үңiле қарайды. Сыртымда не бар, iшiмдегiнi қайдан бiлсiн. Өттi, кеттi. Жау тәнiмдi жаралады, өлгем жоқ. Бiрақ өлмегенiммен қара жер мәнгiлiк қор еттi. Жанымдай жақсы көретiн жеңешем Айшаға ашулы көзiмдi қадап:

— Қалаға неге кеттi деп отырмын мен саған?— дедiм.

— Солдат қайным-ау. Оның несiн қазбалай бердiң. бiздiң тiлiмiздi байлаған сұмдықтың өзi сол кетiсте жатыр ғой. Қазiр жайдан-жай қыдыратын заман ба,— деп даусы жасып шықты. Тойпандап тамағына түйiншектелген тағы да бiр аңы сырды айта алмай қиналып отыр.

— Менен әлi де жасырған тағы бiрдеңелерiң бар сияқты,— тамағым құрғап, үнiм шықпай қиналып қалдым.

— Сонша неге қазымырлана бердiң. Аузы құрғыр бармай отыр ғой.— Жаңыл жүктi болып қалды қой сорлап, со жолдан,— дегенде төбемнен бiреу қайнаған су құйып жiбергендей лап ете түстiм. Бой-бой терлеп, тұншығып демiм бiтiп үнсiз қалдым. Үстiме тау құлап, астында жаншылып, сүйегiм уатылып кеткен тәрiздi. Кәрi құзар, жақпарлар iргесiнен сөгiлiп, аударылып жатыр ма, басымның iшi сатыр-сұтыр. Құлағымда ду-ду дыбыс. Әлем астын-үстiн болған тәрiздi.

— Қыз байғұс «менi қойыңдаршы, мен бiр шiрiген жұмыртқамын. Қадырым, не күй, не хал кешер екен. Жағалы жаны жұқарған жүйке, жүрегiн сыздатар-ақ. Өлiсмен кетсiн қырсығым!»— деп едi. Рас болды-ау, солдат қайным, түндей түнерме. Екеуiң де жассың, «өмiр, iзгiлiк озады, жамандық, пасықтық тозады». «Ақыл — қанат, қапастан шығарады, уайым — апат, отқа салады». Не айтайық,

ендігісін өзін біл. Ер адамсың, азаматсың. Ажалды жеңген жаның, әлі де талай асудан асырар,— деді Қатша...

Келесі күні қажып, жүдеп тұрдым. Түнімен көз ілме-гем. Екі иығымнан басқан дәрменсіздік, кембағалдық қара тас боп, батпан боп тапжылтпай басады. «Қайран гүл шағым, солғаның ба?» Аһ ұрам. Кейде жанымды қояр жер таппаймын. Мойнын бұлғақтатып, басын екі бүйіріне кезек соққан тілі байлаулы Әбеннің қара нарындай күңіренем. Мен де басқаға сыр айтар, ашылар тіл жоқ. «Елім-айды бар даусымен шырқап, сорғалата қайырған Дайра аға: «Қадырым-ау, Жаңылымды саған тапсырған жоқ па едім?»— дейді қабағын сәл шытып. Ойым елс. Әйтсе де қасымда тұрғандай дүниеден өтердегі сол түрі... Қазір-ақ барып Жаңылымды, енді кімім дейін, сүйіктімді қасірет теңізінен суырып алғым-ақ келеді. Тәуекелге белімді мың буам. Баутағар шешуші сәтте... Иә, шешуші сәтте азу тісі ақсқан қабандай Тасбек қасқая қарсы шыға келеді. Табанда салым қайтып, тауым шағылып, жүйкелеп қалам.

...Колхоз аулы ақ шуақ көңілді. Совинформбюроның күнделік хабары жаңалық үстіне жаңалық, қуаныш үстіне қуаныш жеткізуде. «Қызыл әскер жауды желкелеп, тықсыра қойдай қуып барады. Европаның талай елі фашистік құлдықтан азат болған. Дұшпанның біржола ойран болып, шаңырағы ортасына түсетін күн жақын». Әр колхозшының аузында осы сөз. Әр үйде гу-гу қуанышты осы әңгіме.

Қыс сал аурудай созылып жатып алды. Таяуда болған айтулы, апта бойы соққан ақ мылтық боран талай шаруаны шайқалтып, есеңгіретін кеткен. Рәшит ауырғалы да бірнеше күн. Ыстығы көтеріле берген. Соның салдары ма сандырақтап, сөйлеумен жатыр. Қасында күндіз көбіне Сағынбек пен мен, кемпірі ғана. Басқа ауыл адамының қолы бос емес. Жұмыс басында.

Колхоз басқармасы осылай ай бойы әл үстінде ауыр күй кешкен. Ауданнан кезекпе-кезек дәрігерлер із суытпай кеп, шұғыл емдеген. Науқасы — сүзек. Бірақ кесел Рәшиттен тез жеңілді. Айыға бастаған ол аз күнде әлденіп, аяғы-

на да мінген еді. Өзіне-өзі келгенде аузынан шыққан сөз:
— Жылқы аман ба? Сәлен қайда?— болды. Батаң қарт:

— Бәрі дін аман, уайым — тек өзің,— дегенде:

— Мен бір ғана адаммын. Менің не оқам бар. Ең алдымен халық, сосын қоғам малы аман болсын,— деп соңғы бір айдың ішінде тіл қатып жадыраған еді.

«Көп мүддесі үшін, қоғам үшін берілгендік те ерлік-ау». Халық үшін жанын пида ету деген осы да. Соғыс! Көзім көрген сұрапыл ше? Мұнда соғыс жоқ, бірақ жанқиярлық соғыстағыдан кем бе?— Шашы селдіреп, құйқасы көрінген, сақал мұрты әдеуір өсіп, өңі сүт құйған шөлмектей ағарған, бет-аузын әжім айғыздаған Рәшит ағаға таңдана қарадым. Бойымды бұған дейін өзім де болмаған шаттық па, мақтаныш па, әлде сенім қуаты ма, басқаша тың күш билеп бара жатты. Үйден көңілім көтеріліп шықтым. Балдағымды қолтығыма қыса түсіп, колхоз кеңсесіне беттедім...

Сол күндерде аз дем алып, аз ұйықтауға, өнімді еңбек етуге біржола көндігіп, дағдыланған адамдар арасында болудың өзі ерекше бақыт еді. Адам күші қайнар боп тасып жатқандай көрінетін. Со жылы ферманың айлық есебін жасап үлгере алмай сиырлы ауылға қонып қалды.

Сапарбай көкем үйі. Айша жеңешем сиыр сауу, сепараторға сүт тарту, май қозғау, оны қайнатып тортасынан айыру, от басы күйбеңінен ұзақ күнге тізе бүкпеген. Жетілік аспа шам тіреуге жабысып, қызара әлсірей жанады. Жеңешемнің жұмысы әлі таусылатын емес. Түннің бір уағы болғаны қашан. Далаға шыққам. Ысқыаяқ жүрдек жел қатты қарды түрпідей егеп, сұырып тұр. Жұлдыздар шанжау-шанжау биікке шығып алған. Аспан сұп-сұр. Денем түршігіп, тоңып көп жаттым. Қатты ұйықтап кетішпін. Бөгде дыбыстан шошып ояңғаным.

— Солдат қайным, тұршы басыңды көтерші,— Айшаның жалынышты үні. Ұйқынікі ме, мең-зең күйде бетіне қарадым. Шамның қызғылт көмескі сәулесінде мандайынан шыққан тер шатырдай жылт-жылт егеді. «Бір жері ауырып

отыр ма?— көзі шоқтанып, екі беті нарттай қып-қызыл алау. Болар-болмас білінген ақ бұғағы, аққудай иілген мойны үлбіреп көзіме әдемі шалынды. Балбырап отыр. Шиедей қызыл ернінде көзге шалынар-шалынбас болмашы діріл бар.

— Мынаң қараш!— қара тұлыпты иығынан түсіріп, маған қарай серпе тастады.— Осыдан ағаңның иісі бұрқырап шығады, бұрқырап! Пейіштен шыққан иіс қой, шіркін!— даусы дірілдеп,— Ер иісі пейіштен жаратылған! Оған тең келер...— деп бір тоқтады. Терең күрсініп,— не бар?— Желпіп лақтырған соң ба, мұрныма темекінің иісі, әлде насыбайдың ба, тердің бе, ажырата болмас қолқаға жеткен қышқылтым иіс келді. Жеңгеме қараймын. Мұндайда көзі сұлу адамның жанарына түсуден қиын ештеңе болмаса керек. Тұнық, мөлдір қара көзі ішіп-жеп барады. Оның жасында от жай айтуға ғана! Нұр төгіп, алау шашып, дүниедегі барлық көркемдікті, адам жаны ләззат алар тәттілікті екі қарашығына тұндырып алған. Шағырмақта шалқалап көтерілген мөлдірі тап-таза қара су сияқты. Оны қалқалаған кірпіктері нұрға боялған гауһар талшығы тәрізді тарамдалған, өскелең. Қазір оның көзі жай айдындағы құрақты көлді есіме түсірді. Ол бұл қалыпта көп отырмады. Жаралы аққудың көгілдіріндей мойнын аппақ төсіне басып, солқылдап кеп жылады. Өксігін баса алмай қиналады. Жұмыр, былқылдаған жұмсақ дене, бұлшық еттері қозғала бұлкілдеп, безгек тигендей қалтырайды. Астан-кестенмін. Бауырым, егізімнің сыңары Сапарбай көкемнің... иісі! «Ер иісі пейіштен шыққан!» бұл не сөз? Аға тоны алдымда төңкерілген қара қазандай боп жатыр. Ол қазір көкем боп түрекелетін тәрізденіп те кетеді. Жеңгем екеуміздің ортамызда бүк түсіп тың тыңдап жатқан сияқты. Бірде ол найза жетпес құз боп биіктеп, лезде шөгіп, жападай жапырылады. «Қадырым, қанатым, атаңа, аналарыңа, жеңешеңе, елдегі барлық кемпір-шалға, бала-шағаға бас көз бол. Ақылың бар еді. Ажал аулақ болсын. Міне жеңіс таңы да қылаңдап атып

келеді. Жақында біз де барамыз елге»— деп тіл қатады маған. Күні кеше келген хат сөзі құлағымда аға болып сөйлеп, сырласып отыр. Ойым — алыста, көзім — тонда. Ар жағында қолаң шашы иығына төгіліп, оқ тиген ақмаралдай бүгілген жеңгем өксігін баса алмай солқылдап әлі отыр. Ол басын оқыс көтерді.

— Солдат қайным тұршы, өліп барам!— Айшаның аянышты мұңды өксік жеңген жалынышты үні орнымнан тез тұрғызған. Екі көзім әлі де жеңгемде. Басына ақ түбіт шәлі, үстіне көкемнің мана маған қарай серпе лақтырған қара тұлыбын жамылған, аяғында калош. Көзінде кәзір жас жоқ. Қанын ішіне тартқан, беті қуқыл. Өлдім ғой,— деп тістене қатты дем алды да,— өлтірдің ғой... тірідей,— оны кімге арнап айтқанын пайымдай алмадым. Көкеме арналған назы шығар,— одан әрі.— Жүрші өзенге деді тұншыққан үнмен. Үнсіз тілі байланған жандай соңына ердім.

Түн ысқырып тұр. Аспанда ай оңаша қалыпты. Шақырайып қадала қарайды. Сиыр соқпақпен өзенге келдік. Көлеңкесі қолтығына тығылған биік нар қамыс бірдеңеден секем алғандай жар басына үрке топталған. Суат басы, Ойық-балауызды өкшесімен олай-бұлай түрткен болды Айша. Бірақ ойық тас боп қатып қалған. Оның аяғына ойыла қоймады. Менің жалғыз қолымнан не келсін. Сілейіп түрегеп тұрмын. Мұздай сүйменді қолына лып еткізіп алып тез-тез ойықтың аузын күтір-күтір түрткен Айша мұзды теңге шашқандай сылдырата ойды. Қарап тұрмын. Бейғам ойсыз қалсам керек. Аң-танмын. Оның ұмсынып, ойыққа еңкейе бергені де сол еді, иығымнан көкемнің қара тұлыбы да сыпырылып түсіп бара жатты. Аузымды ашып қалыппын. Екі шынтағы мұзға тірелген Айша төбеден мөлдіреген жап-жарық ай астында уыздай денесін тастай суық суға тастап жібергені. «Айхой-хан, неткен рақат еді!»— деп сыбырлаған ол бірнеше рет мойнына дейін малшыланып, су ішінде әткеншек тепкендей шынтағына сүйенсе көтерілді. Көгілдір жібек көйлегі ет болып жабысқан. Асықпай судан сыртқа шықты. Айлы түн. Көк мұз үстінде

кара тұлыпты қайғы бұлтындай түнертіп қайта жамылды. Тілім біржола күрмелген. Не айтамын. Тағы да үнсіз соңынан ердім. Ессіз жандай сенделіп келемін. Буы бұрқырап кірді ол үйге. Ұрлана көз тастаймын оған. Манағыдай емес, бетіне қызалаң қан жүгірген...

Төсегін қағып-сілкіп маған таяу салды. Қара тұлыптың ішін сыртына қаратып өз басына жастады. Кеудесі ашық. Төңкерілген кеседей қос анары білініп, ақ тамағы үлбіреп жайнап жатыр. Бір сәт алқына тыныстап:

— Солдат қайным, таң тамаша қалып жатқаныңды білем,— шалқасынан жатқан қалпында төбеден көзін алған жоқ.— Бұл күндері ағаңды сағындым. Іші-бауырым жанып барады. Мені бауырым, күнәләй көрме. Обалым — соғысқа!— деді даусы діріл қағып.— Бүйтпесем, маскара болып...— өлем ғой. Суық су қайғы басар... Су сөндірмейтін өрт бар ма?— Сөзінің соңын аяқтамай бері аунап түсті де.— Даланың қырмызы гүлі желкілдеп өсіп, көздің жауын алушы еді. Қапияда соққан қара суық күйдіріп, іле аңызак ұрып ұшырса... жастық шақ... оның жазығы не? Үзіліп түскен алмаға күрт түседі,— деді.

Мұндайда ауызға сөз түсе ме? Және не тауып айтарсың. Оттағы қазан түбінде күйген қаспақтай қоңырсыдым. Таңдайым құрғақтап қалған. Ол дөңбекшіп, бетін маған бұрып қарап жатқан. Қолын мойныма салып, еді күйіп тұр екен. Аузынан шыққан демі де бетімді алаулай шарпып барады. Аһ ұрады күрсініп. Жеңешем төсегінен бері ысырылып маған жылжып жақындай түсті. Құшақтап бауырына тартып, сүйегімді сықырлата сындыратындай боп қысты. Оң жағым, оның денесіне тиген жерім от тигендей боп кетті. Жарты жаным отқа түскен көбелектей киналды.

— Менің бар сүйенерім,— ол басын көтеріп, қара көзін мөлдірете «сен не түсіпер едің» дегендей бетіме тесіле қарады. Түрі әлем тапырық. Құйыннан шыққандай құбылған,— мына басыма жастанған ағаңның иісі сіңген қара тон! Мұнда менің көл боп төгілген көз жасым барын

білмейсің. Ол удай ащы!— жеңгем қатты уһіледі. Кеудесі көтеріліп басылып, төсі тақау жатқандағы ма иығыма тиді. Неліктен екешін қайдам. Қап-қатты анары бойымды шымыр еткізді. Бөгде денеді маған белгісіз құпия сыр жатқан сияқтанады. Құлағыма шапқан аттай дүрс-дүрс жүрегінің дүкілі естілгені. Дүк-дүк! «Адамды жайлаған екі өзәзіл бар: құлқын, сосын нәпсі»... Тұла бойым мұздап қоя бергені. Жүрегім суылдап, үрей билеп, беймаза хал кештім. Сол сәтте басымда тек қана «осы үйге бекер қонған екенмін» деген ой аласұрды.

— Сапарымды тірі көрсем!— даусы үздіге шықты. Мейлі қол-аяғы жоқ болса да ризамын. Ол құшырлана бетімнен сүйді. Онысы жарты денемді соғысқа бердім деп қапалан ба, тек өзіңе жан-тәнімен берілген сүйгенің болсын деген сияқты әсер етті маған. Содан ба, жеңгемнің ерні бетімді дуылдағып жібергені. Шоқтай ыстық. Демін ішіне тартып сұлық қалған. Айша тоқ соққандай ыршып,— Ол маған енді жоқ шығар,— деді. Әлгі бір кездегідей емес даусы ызғарлы қатқыл еді. Дүниедегі бар қасірет басыма түскен мен бордай үгіліп барамын. Санам сау, денем өлі. Кеудесі көтеріліп басылған, қос анары дірілдеген Айша өзімен-өзі арпалыста. Жастық, ләззат құштарлығы ма, сөніп-жанып жатыр. Қандай сұмдық хал еді. Екі оттың арасына түсу неткен ауырлық! Ту-у! Жеңешем, асыл жеңешем, өзін қоярға жер таппағандай аунақши берді. «Бүйтің, бүкіл жан-тәніңді азапқа салып, жылан ордасына кезігін шығарға жол таппағандай болар не жазығы бар? Қай мінезімнен таптым. Ішімді жайлаған не сұмдық. Шегіме дейін ширатып бауырымды тырнап, жүрегімді езгені несі? Расымен-ақ шыдам, төзім тағатымды талқандамақ па? Асылымды, Сапарыма ғана, Сапарым үшін жанған құштарлық сәулесіне, сұмдық-ай, адал махаббатыма жазылмас дерт... Жо-жоқ!— Ол осы ойдың қыл тұзағарына түскен. «Әй, жамандық жайлаған өмір-ай!— қайғы уын жұтқан Айша өзгеріп осы сәтте көзіме Жаңыл боп шыға келді. Жаңыл! Қара көзі жуылған қарақаттай мөл-

діреп үстіңгі ерні өкпелеген баладай көтеріліп жаутан қағады. Еркелеп, құшағымға ене бергені сол, қас-қағымда менің ындыным құрып, әлім таусыла ұмтылам. Сағым боп бұлдырап, көйлегінің етегі жерге көлеңдеп өзен жағасына менен әдәуір бұрын жетті. Қалың боз тал, жиде, көкқұрақтың арасына мысықтай кірін, әне жерден бір, мына жерден бір көрініп қолыма түсер емес. Ішек сілесі қата күледі, зыта жүгіреді, өзі мәз...

Қайта қараймын тіпті басқа. Жаңыл емес. Шерменде біреу. Екі көзі жылаумен іскен алмадай қызыл беттен әр кеткен, күйген күлшедей күлсоқты, азған жан! Азап пен қорлықтың шырмауында жарты жаным безектеді. Тордағы торғайдай жүрегім қанатын пыр-пыр қағып, ұшып шығар жол табар емес. Жас өмір жалын шақ от ортасында арпалысады кеп. Маңайым от болып шарпиды, шоқ боп өртейді. Тұманда адасқан жандай санам сан-саққа жүгіреді. Тіреулері тығырық.

— Жоқ солдат қайным,— Айша ұйықтамапты. Оның саңқ еткен даусынан шошып селк ете түстім. Ойым үзіліп, әлгі елес те қолма-қол өшкен.— Адамды өмірдегі озбырлық та, қорлық та жеңе алмайды. Онда парасат не болмақ? Адамдық құдырет қайда? Мен сол күштерге сенемін. Оның құдайы — ақыл, пірі — шыдам. Сапарым келеді, келеді!— деді.

Жеңгем көзіме бұлттан шыққан күндей жарқырап кетті. Өзегім езіле аймалап, туған анамды көрін, ақ маңдайынан емірене езіле сүйдім. Оның бойындағы жанар атқылаған ізгілік, сенім, сарқылмас адал махаббат маған тың қуат бергендей. Бір сәтте марқайып өсіп, айдарымды жел есті. «Қайран Айша жеңешем, бауырымның мәңгі солмайтын гүл махаббаты екенсің» деймін ішімнен. Осы ой үстінде өзім алай-түлей бұрқырап кеткем. Құлағыма Жаңылдың сыңсыған үні шалынды. Еңіреп жылаған даусы сонда анық естілген. Осыншама азап, қайғы-қасірет неге қамалады? Аш бөрідей анталайды. Неге? Неге!..

Әлемді дүр сілкінткен мың жалмауыз, түгі сыртынан

шыққан апат. Осы аласапыран арасынан сол қолын иығына асып Тасбек шыға келді. Жұмыр жердің бетіне зорға сыйып, талтандай басып маған менмен бейнедей адырая көз тіккен. Өзінен зор, одан мықты ешкім жоқ. Мен! Мен! «Егізінде екі болма, қара бет, Тасбек! Әй-й-й...» деп жалғыз жұдырығымды түйіп кіжінем. Жүйкем құрып, ілгері басқан аяғым кері кетеді. Жұлқына басып, балдағымға бар салмағымды салып алға ұмтылам. Берілмеймін. Тағдыр тәлкегіне жаралған, қорлыққа бас иетін пенде емеспін...

«Бірлік» аулы мәре-сәре. Колхоз аудан, облыс, республикада мал шаруашылығын өркендетіп, өнімін артыруда және Отан қорғау қорына берген мол үлесімен ең алдыңғы орынға шығып жеңімпаз атанған. Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің оқалы ал қызыл туы кеңсе төріне жарқырап ілінген! Осы құрметке арналған салтанатты жиналысты аудандық партия комитетінің бірінші секретары өзі ашып, туды өзі тапсырды.

— Майданда қызыл Армия тарихта бұрын-соңды болмаған жаппай ерліктің үлгісін көрсетсе, тылда адамдарымыз тарытымды еңбектің өрен өнімділігіне қол жеткізді. Сол қаһармандықтың жемісі тамаша даңққа сіздер ие болдыңыздар, — дегенде ду соғылған қол көпке дейін басылмады, — ол еліміздің беделді жоғарғы сыйымен Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің Қызыл туымен атанып өтіп отыр. Айтулы жеңістеріміздің айғағы, міне, — деп алтын туға ол көп назарын аударды. Жұрт тік тұр. Шағын залда ине шаншар бос орын жоқ. Еңбектеген баладан еңкейген кәріге дейін түгел кепті.

Март айының алғашқы үндері колхоз басқармасы шұғыл шешім қабылдап, жайылым участкісіндегі қой фермасында санақ жүргізілетін комиссия құрағына мені де қосыпты. Құм. Баршаның бұйраты ала қолтық. Төбенің теріскей бетінің қары ерімеген. Жазық жайылым ашылмаған. Қайда барсаң да пырдай боп, емін-еркін өз бетімен сахараға шыққан малды көресің. Сонда да шопандар ауылдары қысқы қонысынан қозғалмаған шақ. Ерте кел-

ген көктемнің сыңайына қарап, аңысын аңдып отыр. Комиссияны колхоздың тексеру комиссиясының председателі Зура Ертаева басқарып келген. Бір көрмеге жуас мінезді, бұйығылау. Сиырлы ауылдағы алдыңғы сауыншылардың бірі. Көп сөзі жоқ, тұйықтығы бар. Ерінен көптен қат келмей уайым жүгін арқалап қабырғасы қайысып жүрген күндері еді оның. Жайылым учаскесіндегі елге келгелі қабағы ашылғанын көрмедім. Жамағайын жеңгем сырлас, өзіме ұшып тұратын. Жаңыл жайында көп жайды әңгімелеуші, маған ақыл айтушы жанашырдың да бірі.

Бәрі қайтар жолда, шығар ауыздағы қора Әбендікі екен. Ойда жоқта сау етіп жетіп келген топты аласа бойлы, жалпақ жауырынды, теке көз, тоқаш мұрын, көселеу кісі суық қабакпен қарсы алды. Бірден сөзге келмей жатып:

— Қолдарың бос екен!— деп қыжырта сөйледі.

— Тапсырма осылай болғасын.

— Жалғыз сіз емес, бүкіл ферма.

— Бәрін санап біттік. Шығар ауызда сіз,— деді Зура ұстамды салмақты жауап қатып.

— Білем, білем,— деп жүре сөйлеп соғыстан келген жалғыз баланы да сүтке тиген күшіктей етіп. Енді,— деп сүзетін текедей маған үрке қарады. Сасып қалдым. Жөппелдемеде не дерімді білмей қасымдағыларға қарадым.

— Қойыңыз, әке бос сөз не керек. Тасбектің күнәсін зерттегелі келгіміз жоқ. Онан да күн кешкірмей қоранызды санап шығайық,— деді Зура асығыс екенімізді аңғартып.

— Немене, мені қой жеп қойды деп енгізіп отырмысың! Келгенің жаңа. Саспа. Бірақ ойының келмесін. Жаралы әскердің әкесімін. Әй, өздерің пәшист көргендей танауларың делдиіп кетіпті ғой. Ел деп ыңыранып қозғала берген.

— Біз сізге келген жұмысымызды айттық. Ол — тапсырма. Жалғыз сіздің отарыңыз ғана емес, жаппай бәрі. Басқа бірдеңе дедік пе?— Зура тік сөйледі.

— Демегендердің құрысын. Бәрін көздерің айтып тұр маған, көздерің! Шетінен жау көресің Әбенді. Әлде, әлде Аронрәшит мені пленге алып кел деп аттандырып па еді. Айтыңдаршы, әкем бүгін өлсе де! Қол-аяғымды өзім-ақ кісендейін,— айқайлап, қамшысын көтеріп шаптығып кетті Әбен.

— Әке-ау,— Зура әлі де шамына тигісі келмей,— ортаның малының есебін алып, несі бар, несі жоғын түгендеп, тексеріп жүрміз. Сізді жау көріп неміз бар. Және Рәшит ағаның бұл жұмысқа еш қатысы жоқ. Жыл сайынғы кезекті дағдылы тексеріс,— десе:

— Білем арам пиғылды. Рәшиттің мені де соттағысы келеді. Мен үшін-ақ туған екен. Соңыма жарық алып түседі, ей! Мен әкесі Арон өлгенде бұл елде жоқ едім ғой. Несі бар осыншама! Жалғызды қаматты. Соғысы мынау дүниені өртеген. Тасбек осы колхозға бір тайыншалық еңбек сіңірмеді ме? Бір қолын пәшиске беріп еді, басын Рәшит жұтты,— мынадай пайымдауға Зура шыдай алмай:

— Әке, Тасбек жайында сөз жоқ,— деп тыйып тас-тамақ болып еді. Оған Әбен әлгіден де қияс тартты.

— Сендер сол Рәшиттің атарман-шабарманысыңдар. Ал Рәшит маған — жау. Ендеше, сендермен оттасып тұратын уақытым жоқ,— кесіп ашық айтты ойын.— «Тасбек жайында сөз жоқ» со да сөз боп па!— кекетіп.— Ол менің жалғыз балам. Көзімнің ағы да, қарасы да сол. Оның арын арлап, жоғын жоқтамасам несіне әкемін мен? Айтшы, әй, сұңқылдаған кәмиссия!— Зура апынып кетті.

— Үлкен адамсыз. Арындап барасыз. Орынсыз адаспаңыз. Тасбекте шаруаңыз болмасын. Қанша айыбы болса, өзі тартады, оны бұл жерге неге тықпалай бересіз. «Көзіңіздің ағы мен қарасы» колхоздың малын ұрласа, майданда немістің оғына қолын өзі тосса, балаңыздың кім болғаны? Ондай баладан намысты әке безсе болмас па? Оған теріс батаңызды беріңіз,— деп аяқтады. Даусы ышқына шыққан. Әбен мына сөзден кейін шабына шоқ түскендей тас-талқан тулап:

— Қара бет, Рәшиттің ойлап тапқан жаласы бұл. Өз көзімен көріп пе? «Қолын немістің оғына өзі тосып...» — қарқ-қарқ күлді, — соның зұлымдығы осыны айтқызып отырған. Әйтпесе, әй комиссия — Зураға салып жіберетіндей қамшысын білемдеп төне түскен, — сен не білесің? Әйелдігіңе бағып өсекті өрттей өршітіп отырған жерінде не істесе болар еді, ә? — Әбен жұлынып жарылардай, — барындар, сендермен менің жұмысым бітті, — деді түрі қап-қара боп түтігіп. Бірімізге-біріміз қараймыз. Басылар, сабасына түсер дейміз іштей.

Әбенмен арадағы әңгіме мені сан-саққа жүгіртті. «Қолын немістің оғына өзі тосқан» бұл қалай? Дәлел бар ма? Бос қаңку ма? Шөптің басы жел тұрмаса қозғалмайды. Анада басқарма мәжілісінде Қатшаның қолыңды сілет қыла берме, ол сыр да ашылар дегені ойыма оралды. Жүрегімнің басынан осы түйткіл кетер емес.

Зура екеуміз ауыл сыртында тұрмыз. Күн мана батқан. Жылдар бойы қорда, қоқыс, шіріген шомға оранған қыстақ елсіз мекендегі зираттай суық, қарауытып, көңілсіз көрінеді. Отарды қоралап, аузын мықтап бекіткен Әбен үйге беттеді. Түлкі тымағының бауын тас қып байлап алған. Бұ дүниеде не боп жатса да естімейтін, менен аулақ деген сыңай танытады, бізге. Мені тағы Тасбек жайы мазалайды.

— Зура әлгі не сөз, қолын өзі оққа, — дей беріп едім, менің сөзімнің артын тоспай жұлып алғандай:

— Естімеп пе едің? Масқара! — деді шегін тартқан баладай даусын созып, — таяуда құпия бөлімнен дей ме, оншасын толық білмедім. Әйтеуір, бір жауапты қызмет адамы келіп кеткені анық. Рәшит ағамен өте құпия сөйлескен. Тасбек алғы шепте, бекіністе жатқан емес пе. Әрине, жалғыз емес қой. Сынау үшін бе, әлде сондай арамдығы болды ма, алдымен басына киетін неменесі аты қасқа дейме, сонысын оқоптан шығарады қылтиып. Жаудың сығалап андыған мергені тық еткізіп дөп тигізеді. «Е, сырыңды білдім. Мерген-ақ екенсің. Енді мынаны көрші» деген

Таскең қол күрегін тосады. Оны да мүлт жібермейді жау. «Не болса да нар тәуекел. Жау оғынан жаралансам...» деп көңіліне арамдық түйген ол үшінші ретте сол қолын тоса қойса, оқ сап етіп алақанының ортасын күйдіргі шыққандай ойып өтеді. Ойбайлап, «жараландым» деп зар илейді де қалады баяғы. Бірақ бұл қулығын қасына жатқандар байқап қалмай ма, қолма-қол кәмәндирге хабар береді. Тасбектің үстінен болған акт қағаз жасалады. Әскери сотқа жолдауға табанда шешім қабылданады. Сол сәтте бірақ дұшпанның қуатты шабуылы басталып, қырғын шайқаста кәмәндир оққа ұшады. Біздің жақтан көп жауынгер өліп, әдәуірі жараланады. Жаралылармен бірге Тасбек те емдеу орынына жөнелтіледі. Шамалы емдеуден өткен ол екі саусағының сіңірі тартылып алты айлық елге қайтып оралады.

Халық «арамзаның құйрығы бір тұтам» деп бекер айтпаған ғой. Дұшпан оғынан қаза тапқан кәмәндирдің документімен бірге Тасбекке жасалған акт қағаз алынады. Ол кейін тиісті орындарға жетіп сонау майдан шебінен іздеу салып келген кісі Тасбектің колхозда жасаған қылмысы үшін жауапқа тартылып кеткен үстінен шығады. Міне, бұл әңгіменің тарихы осы.— Зура екі көзін менен алмай қарап қалған.

Ішім мұздай боп кеткені. Не деп айтуға сөз таппадым. «Іштен зұлым боп туғаны-ау! Соншалық қара ниет найза бойламас арамдықты қайдан біледі» — деймін өзімнен өзім жаным күйіп. Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында деп осындайда айтылды ма екен?..

Ауа райы бұзылайын деді ме, тун бойы сүйегім сырқырап, ұйықтай алмай дөнбекшіп шықтым. Таң алдында сәл көз шырымын алып ерте тұрғам. Себелеп жаңбыр жауып өтіпті. Ауа сыз салқын. Шөп басы шық шылаумен жылтырап, малынып тұр. Ауыл сыртына, аулаққа оңашаға беттедім. Бойым аз ұйықтағандікі ме, әлде ауа райының салқындығы ма, ез-ез. Балдағым өкпедей былқылдаған құмға былқ-былқ еніп, жүрісім баяу. Қырға еркек жусан,

түйесіңің, түзген өскен төбеге асықпай басып биіктей бердім. Алдымда жаңа жауған жаңбырдан кейін жосылған шұбырынды қой ізі сайрап төбені асып әрі кетіп жатыр. Әлгіде ғана түскен құмалақ сол күйі жасаң. Ақша қардағы сонарда бадырайған аңның табанының мөрі тәрізді қойдың айырбақай ізі аракідік қағазға түскен суреттей көрінеді. Бірақ көп емес, «Япыр-ай, мына қияңқы шалдың қойы қорасынан шығып, малы бөлініп кетпесе игі еді» қараптан-қарап өзімді үрей бұғаны. Артыма, ауылға сүрлеуге қарап аңтарыла тоқтадым. Бөктерді бауырлап өскен қияқ табанды аңдап басып, қойды иіре айдаған із кездесе берді. Ішімді тарттым. Айғақсыз, дәлелсіз сөз кісі өлтіреді. Ол бәрінен бұрын айтушыға — қатер. Айыпталушыға обал. Сондықтан асығыстыққа барғым келмеді. Бойымды сабырға жеңгіздім. Күн құлағы қызарып шығып келеді. Жаңбырдан соң жасаңғыраған дала алақауым бұлыңғырлау. Қыр үстінде әлі тұрмын. Серіктерім де ұйқыдан оянып тысқа шығыпты. Үйден буы бұрқыраған ақ шәйнекпен күміс шашыратқандай жылы суға рақаттанып жуынып өзара мәз. Малға барудың қамына кіріскен Әбен қарны салбыраған жуан, сымпыс құйрық, ақ қаптал күрең атты асықпай ерттеп, ашаға байлады. Мен қасына келдім.

— Әй,— деді ол — жарықтық Бақаң осы елді ел етіп еді. Бүгін байқасам, есіл — ердің еңбегі еш болғалы тұрғандай. Мына бір зәуінде жарымаған кісі боп көрмеген неме, дайын асқа тік қасық деп билікке ие болыпты. Берекеміз кетуге айналды. Шүкір етерім, әйтеуір, халықтың қаласы бүтін. Соғысы бір жағынан,— мені барлағысы келді ме көз тоқтата қарады. Сыңайында сөз тартатын ойы бар сияқты,— кәміссияда өзің бар екенсің. Мұным — Бақаң әруағын сыйлағаным. Саған көп жағдайда үміт артып, құрмет тұтқаным, келешегіңнен дәмеленгенім,— деп мені бірсыпыра көтермелеп, әкемнің атын атап ыржың-ыржың күлген болды да,— осылардың сондағы ойы не? Ал санасын малын. Осы бір отар қойды, қалқалап өзі бақтырған еді. Егер мәселенің негізіне барсақ, менің өзім өл-

генше басқармам да сол. Бақтыбай жарықтық! Аронрәшитін де, тегі, білмейтін. Танымаймын. Керек десең мойындамаймын да. Сонда не істейді осы комиссия? Ал санатпадым малымды. Бақаң өзі тіріліп келсе, әрине, сөз жоқ!—Әбен жынды кісінің сөзін айтып тұр. Әбенше оған колхоздың малын әуелде бақтыруға кім берсе, соның әмірі ғана жүреді. Бірақ ол адам бұл дүниеде қазір тірі емес. Жоқ. Сондықтан мына комиссияға, одан әрі басқарма Рәшитіне де Әбен пысқырмайды. Бағынбайды. Есеп бермейді. Құлағын кесіп ал қолыңнан келсе.

— Ұят болады ғой, аға, ортаның малы, иесі — көпшілік колхозшылар. Бұрынғы немесе бүгінгі басқарма иелік етер жекеменшік емес,— дедім. Оны жуасытпақ, райдан қайтарлық оймен өзімше тұспалдап уәж, ақыл айтып тұрмын.

— Оны біле-е-м! Әшейін, қорлағанына ыза болып,— деп мал қораға сүлесоқ аяғын жайлап басып, беттей берді. Мал саналды. Есебі дұрыс. Не артық, не кемі бір бас жоқ. Отар манағы шағын бір топ із кеткен бағытқа қаптай өре жайылған. Шыдай алмай күдігімді Зураға айтып сыбыр ете түскем. Отар бетін бұрып тастап кош айтысуға қайта оралған Әбен бізбен бұрынғыдай емес көңілді әңгімеде. Ажары кешегідей емес түзелген. Тымағының бір құлағын ішіне жымыра киген. Жымың-жымың етіп, әрқайсымызға кезек-кезек қарайды. «Бәлем, қатырған шығармын, шикі өкпелер. Сендердің қолыңа оңай түсетін у жалаған қасқыр емес, Әбен» деп тұрғандай көрінді оның теке көзі маған. Үн-түнсіз мес күреңге міне салып, отар соңынан желе жөнелген Зураны ұзай бергенде байқап қалған Әбен:

— Ей, қарағым, Зура! Зура, тоқта!— атты бер. Малымнан айрылып қалармын,— деп баладай тұрған орнынан тұра жүгірді.

— Қазір келем, ата,— деген Зура отарды бері ауылға қарай бұрып тастап қыр асып көрінбей кеткен. Бірақ тез оралды. Алдында бір топ қой... Басқалар аң-таң. Мен тұспалымның дұрыс шыққанына қуанып тұрмын. Әбен көпке

дейін басын жерден көтере алмай жер шұқып қалды. Белі кеткен жандай бүкшіін отырған орнынан тұра алар емес. Қабағын түйе береді. Селдірлеу өрттен қалғандай сақалы жыбыр-жыбыр, күйген терідей қарайған беті желді күндегі терең судай толқып, мың құбылады. Мес күреңнен дік етіп секіре түскен Зура:

— Әбеке,— бұл қойларды неге жасырдыңыз? Қайдан шыққан мал? Қайдан алдыңыз? Қазір түсінік беріңіз?— деп ырғады.

— Жет түбіме! Ана жылы сақтықтың астығын ұрлады деп бір соттатып еді. Енді қылмысың дайын тұрған жоқ па. Қой ұрлады демейсің бе? Көзі құтырған иттің көзіндей қанталап кеткен.

Со жылы қар күрт еріді. Жер көкке жойқын су жайылып, күркіреп өзен тасып, сең жүрген. Көп жылдар ылғал тандыры кепкен сай-сала аузы мұрнынан шықты. Бөгет біткен лық толған. Қаз, үйрек, құс атаулы қаптап су бетін аққу жайлады. Өмірі бұл өлкеде көрінбейтін шағала шаңқылдап, құс базары қызған. Сарысу қара бұрымдай бұралып, билеген қыздай сылаңдап балығы тайдай тулайды, Желқақты аңызға жайлаған атырап, жапырақ, шайыр, изен, жусан, ақбас жоңышқа, қарға тұяқ, қоңыр бас па, неше түрлі гүл атасы өсіп, айшықты кілемдей түске енген. Бәйшешек ұлпа жарып, шалғын аяққа оралса, тобылғы мен қараған ормандай боп өсті. Жұпар иіс бұрқыраған атырапта төрт түлік үні әнге ұласты. Сәуір айы даланы үлдемен бұлдеге ораған әдемі көктем еді. Еңбек базары өз алдына мәре-сәре. Жеңіс күнін асыға тағаты таусыла күткен «Бірлік» ауылына да сүйінші қарлығашындай майданнан қадау-қадау қайтқандар да келе бастаған. Сапарбайдан бірнеше ай хат-хабар болмай ол үйге қайғы бұлты қоюлана түскен күндер. Жіңішке үзіліп, жуан созылып жүйке тозған сол ауыр шақта үздіктіріп сағындырған үш бұрыш хат та жетті. Сапар көкемнің әдемі маржандай жазуы. Жауын астында жазылыпты. Әр жеріше тамшы тиіп сия жайылған. Адам жаны қандай нәзік еді.

Жарқырап ашылып жуылған ақ жібектей лезде оңала кетеді-ау. Салы суға кетіп, беті тотығып жүдеген Айша жеңгем бір күнде толған айдай боп толықсыды. Қуаныштары көл-көсір. Баттал атам мен әжемнің қуанышы қойнына сыймай езулері құлағына жетті. Ауыл адамы осы үйге қуаныштарына құтты болсын айта келген. Әйелдер шашуын шашып, ду-ду күлкі. Бір жағынан қазан көтерін, аста төк абыр-сабыр. Әсіресе Баттал үйіндегі әжем бүкендеп желіп жүр. Белі күлдіреуіштей етсіз арық кісі бүгін аяғын ұшынан басқан. Күле береді.

— Қайырлы қуаныш болсын!— бар даусымен Дархан ұста айқайлап кіреді үйге. Қасында Рәшит, жылқышы Сәлен.

— Айтқаның келсін, торге, жоғары отырындар,— дейді Батаң, орнынан баладай атып тұрып. Коңілі өсіп, қуанышы дариядай тасып отыр.

Сол күні Баттал сиыршыныкінде ауыл адамдары түннің ортасы ауғанша тамаша дүкен құрған. Ән салмағаны жоқ. Әсіресе қарттар жас шағын есіне түсіріп, ұмыт болып бара жатқан әнді қайта жаңғыртып әсерленген еді. Зура, Қатша, Айша үшеуі «Құрбым-ау» әнін тамылжыта шырқаған. Үзіле, құштарлық аңсау боп асқақ тогілген қоңыр дауыс тындаушыларына таңдай қақтырған еді. Әннің ырғақ нақышы жарасымды құрбылық наз, іштей тебіреніс, әдемі тұспал жас шақтарын естеріне түсіре ме, қарттар күрсіне тыныстап «оу, жалған» десейші деп қозғалақтап желпінген.

* * *

Күн сәскелікке тармасыпты. Балдағымды сықырлатып жар қабаққа шығып келем. Ауа тымық. Үп еткен жел жоқ. Тымырсық буып тынысты тарылтып барады. Безектеп ауыз жаппай ән салатын бозторғай да жым-жылас. Қазір бар тіршілік сай табанына иық тіресе қонған ауылға ғана назар аударып, басқаны ұмытқан тәрізді. Жайшылықта

мөңреп, жамырап азан-қазан шығатын сиыр, тіпті мал атаулы үнсіз. Өзен толқынын, құрақ сыбдырын тоқтатқан. Өз жүрегімнің дүрсілі құлағымға шапқан аттай естіледі. Мұндай да қайдағының ойға ораларын қайтерсің. Балдағымды шыралжан қағып... Сол бір қоңыр түн... Жаңылдың жүрегі лүп-лүп демі жаңа туған қозының деміндей, бетімді шарпиды.

«Апам іздеп қалар, қайтайықшы» оның даусы құлағымға зорға жетеді. Желімдей жабысып, құшақтаймын кеп оны. «Қадыр» деген қыз даусы иманымдай ыстық, жанымдай тәтті. Құшағымнан босатар емеспін, ол да босана алар емес. Оны аймалап, ернімді ерніне енді таяй бергенімде:

— Қадыр!— деген дауыс құйындай қағып, әдемі сурет өшіп жоғалды. Кім? Кімнің даусы?.. Өзеннің қалың құрағын тасалап бір топ ақ жаулықты әйел үйдің тұсына таяп кеп тоқтаған. Әй дейтін жер. Сөйткенше болмай қалың қамысты жарып соңында әдәуір адамы бар Рәшит аға атына-қамшы басып, шыға берді. Аспан қак бөлініп, дүниені ортасына түсірген «ойбай, ой бауырым!» даланы жаңғыртып жіберді. Не болды, тағы не сұмдық? Аттылар Батаң әкем үйінің алдына аударыла құлап, әйелдер шашын жайып, аңырап, сыңсып дауыс салған. Аза бойым тік тұрған мен шойнаңдап ауылға жүгірдім. Ілгері басқан аяғым кері кетеді. Ақыл, ес қалмады. Тәтті ұйқыда жатқандай қызық шаруа қамымен тыныстаған ауыл кенет өрт шалып құйын соққандай астаң-кестені шықты.

Сиырға мінетін өрістегі атын ерттеп, белбеуге байлап, бірер кесе шай ішуге тізе бүккен Баттал атамның қолындағы кесесі ұшып кетті. Сақал мұрты дауыл ұрғандай желп-желп. Сабыр-салмағынан адасып: «Не, не болды бұл? Мына шуы несі!?»

Қанатына оқ тиді, топшысы сынды сұңқардың,
Көмбеге шауып жете алмай тұяғы кетті тұлпардың.
Бұлтсыз күні жай түсті. Дүниеден өтті есіл ер.
Көре алмай туған жұрт алдын.
Маңғазда туған Сапарбай, сыймай кетті майданға,

Қармағына дөп келсе, ажал адам таңдай ма!
Ой-хой, боздағым-ай, ай.

Азалы естіртуден кейін лап етіп тұтанған кейуана:

— Не дейді ойбай, мыналар, ағартты ма көзімді, оны алғаннан қу құдай мені алмады өзімді,— деп зарлай жө-
нелген. Етсіз саусағымен өз бетін өзі алып түсті. Шып-шып
шыққан қан сорғалап ағып, тамшылап төгілді. Сорлы ана
біржола әлі бітіп талып құлаған.

Сепаратордың бір сарынды ызыңы шығып жатқан
пункт үйінен Салиқа бастаған бір топ әйел, ортасында
Айша енді жетті. Айқай-шу төбе құйқаны шымырлатқан
ессіз дауыс әлгіден де күшейе түскен. Қас қағымда, әдеп-
кіде не болғанын да пайымдап үлгермеген Айша түсі
сұп-сұр, еріндері дір-дір етін жан-жағына қарай береді.
Аузын ашып, тілі күрмелген, ақылынан адасқан жан
тәрізді сілейіп тұрып қалған еді. Бір сәт әйелдер кезек-
тесіп оны шерлі құшақтарына ала берген. Онысы көрісіп,
қайғысына ортақтасқан болғандары. Бірақ жеңешемнің
көзінде жас жоқ. Бүкіл денесі жаңы шығып бара жатқан
мал тәрізді қалтырап барып, шалқалай құлады.

— Маңғазе-е-ем!

— Боздағые-е-м!

— Арасы-ы-м, арманда-а-й!— деп аһ ұрған әйелдердің
зарлы даусы басылар емес. Әлгіде ғана тып-тыныш ауыл
ағыл-тегіл жылау, қаралы үн астында қалған. Біреуді-
біреу тындап та, құлақ асатын түрі байқалмайды.

Мәңгүрт болғандай Баттал атам басын шайқап теңселіп
отыр. Екі бүйірін таянған бәйбішесінің тамағы қарылдап,
үні біткен. Ес-түстен айрылған Айша өзіне бірде келін,
бірде келе алмай талықсып кетеді. Кенет көзін мөлдірете
ашып:

— Сапар! Сапашым!— Аңырады кеп. Даусы қандай
зарлы еді.

— Боздағым-ай! Арыстыным-ай, Жаным-шырағым
бір көрінбей-ақ кеткенің бе? Маңдайымды төпелеп қал-
ғаным ба? Қу құдай, аяушылығың жоқ па еді? Қос жетімді

айтем-ей! Ә, Сапашым келдің бе? Кел, келші, мен, мен ғой. Айшамын!— деп құшағын жазып, сандырақ аралас арпалысқа түседі. Шалық тиген жан тәрізді. Үсті-басын, өз бетін өзі жыртып, шашын жайып жіберген. Бір тұрып, бір отырады. Есірік.— Мені қайда тастап кеттің? Шыныңмен өйттің бе?— Әйтеуір не айтып, не қойғанын өзі біліп жатқан жоқ. Жағы бір тынбады.

Осы кезде анамның Рәшитке жылаулы бетін бұрып, ызғар шаша қарағанын байқап қалдым. Көзімнің алды бұлдырап, құлағым шулап отырғам. Жүзі сұрғылт Рәшит аға:

— Баттал аға, аяулы жеңге, Айша келін!— деп өзіп-өзі ұстай алмай, аузы сөйлеуге икемге келмей, жылады кеп, тоқтай алар емес. Ардақты азаматты, ел ардағын қимағаны ма, қадірменді халық сыйлаған Батанды аяғаны ма, бұрын өзінде болмаған соны мінез көрсетті. Тұтас бір ауыл жылағанын кім көрген. Тоқтау айта басалқа басшы о да ағыл-тегіл. Әлім де, үнім де бітіп бордай үгітілген шақта ту сыртымнан оқыс дүр сілкінткен әмірлі дауыс шықты.

— Тоқтат ойбайды! Өңшең ессіз, шуылдақ! Өлмесе ата-бабаң қайда?— Оның сұраулы үні аспанға жаңғырыққандай болды.— Отырмас па еді мәукиіп-мәукиіп. Төрт құбыласы тең пенде қайда бар! Жарасыз жан, қайғысыз жүрек жок! Дүниенің төрт бұрышын өрт шалған заманда, елі, жұрты үшін шейіт болған ардағымды осылай жоқтармысыңдар! Қорлама намысын! Атаң баласы жаудан өлсе, мәрттігіне той жасаған. Ата мұрасына берік бол! Тоқтал, сабырға кел!— көзінің жасы сорғалаған анам сөйлеген сайын ширап, қайраттанып бара жатты.— Сапарым сағы сынбай жауының шаңырағын ортасына түсірген айқаста,— деп кемсеңдеп барып,— мәрт болды. Арманы алда! Оның даңқы өлмейді. Жүнжімендер. Есімін ардақ тұт боздағымның,— деді көпке күш беріп.

— О, қадірлі аға, Сапарыңды қимаған жүрек езіліп, жан жаншылып кетті ғой. Халқың, қайғыңа ортақ боп алдында отыр. Қолдан келер, қане? Ажал алғанын бер-

мейді, өлген қайтып келмейді. Бақаң үйіндегі жеңгем тауып айтты, ақылды сөз! Белді бекем буыңыз. Болғанға болаттай болайық. Ауырлықты нар көтереді. Нар едіңіз, майыспаңыз. Ерлік пен естелік етек баспасын!— деп тоқтаған Рәшит.

— А! Не дейді аға, Сапарың келеді. Қайда? Қайда?— деп шашы жайылып үйден жүгіре жөнелді Айша. Басқаны шыбын құрлы көрмей түйеше тарпиды. Өңі аппақ. Қансөзсіз — Сапар! Са-па-а-а-пар!— шыңғыра айқайлап жонға қарай жүгірген. Көп болып жабыла қуып зорға ұстады. Үсті-басының дал-дұлы шыққан, бетін айғыздап тырнап тастапты. Сол күні Айша ақылынан адасты. Төңірегіне алақтап «Сапаш, Сапар! келдің бе, мен...» дей берген. Оның бойындағы ақыл ұстамдылық біржола тозып, үмітінің сенім жібі бырт-бырт үзіліп біткен еді.

— О, жұртым — Батаң көзінен бұршақ-бұршақ жас төкті,— ризамын. Өзің тұрғанда жалғыздық көрем демеймін. Шыр айналған шаңырағымды қайттім?! Құлағаны ма? Көмусіз де қалмаспын. Аз жасадым деймеймін. Бірақ арманым бар еді,— әттең, бармағын тістеп ақшулан басын шайқады,— орнына келмейтін, орындалмайтын тілек қой.— Сапарымның маңдайынан иіскеп өлмедім. Баламның, маңдайымдағы жалғызымның Отан үшін, соғыста опат болғанына өкінбеймін де! Мұндай айтулы өлімге ренжу-пенделік екенін түсінем. Өлмейтін пенде жоқ. Соның ішінде бұл ең құнды өмір үшін... ардақты өлім! Отының басында жүргендер де кетер өмірден. Олар жаумен жағаласып өлгендердің садағасы кетсін! Сапарбайымның маңдайы жарқырап көрінеді. Қазір көзіме!— деді буынын бекіткендей даусын қатайтып. Ата сөзінде көп ұлағат терең ой бар еді...

— Міне, ер адамның үні! Азамат деп осындайларды айтады,— анам төбесі көкке жеткендей өсіп, мархабаттанып қалды. Су сепкендей тұңғық уайымға батқан көпте серпіліп, желпіне қалды. Батаң үйіне тиген соққы уығын сықырлатып, шаңырағын шайқалтып тұр. Адамның жаны не

деген мықты еді. Бауырым езіліп, жалғыз ағамнан айырылған менің сол күні құсадан жаным күйіп өлмеймін деген ойым жоқ-ты. Бірақ жарты денені күзеткен жүрек тық-тық соғып, ілгері, келер жылдарға жол тартқан. Сол қаралы кеште азынай соққан жел шалғыны енді-енді қаулап келе жатқан даланы тулақтай сілкіп бара жатқан тәрізді көрінген...

* * *

Уақыт тізгінін кім тежеген. Оның ащысы мен тұщысын кім татпаған. Біреу өмірден мен келдім деп сүйінші сұраса, біреу қош айтысады. Әлмек-тәлмек ат ауыстырған барымташыдай күн артынан күн, ай жетіп, пенденің нәсібесі құйылған ыдысы бірде толып, бірде ортаяды. Жерге де гүл өсіп солып, шөп өсіп толып, жаңартып жататыны тәрізді, адам да қартайады, тозады. Біреу кемеліне келіп кетеді, біреу дегеніне жетпей, арман өксік құшып налып кетеді. Адам үшін өмірде тегіс жол жоқтығына еріксіз иланасың... Мені осындай ойлар тебірентеді...

Күн биіктеп, айдың бетіне нұр төгіп, тамылжып тұр. Шағала шаңқылы келеді құлағыма. анға жайлы, бетке жұпар шашқан самал есе соғады. Сонау алыста, құйрықты жұлдыздай сорғалаған моторлы қайық шалқар бетін қақырата жарып ағып келеді. «Мына шіркіндерге айдын беті аздық етті ме, бұлай неге бұрылды»,— деп қыпылықтаймын ішімнен. Дәл қарсы алдымдағы биік қабағына ну боп терек, ақ қайың, тал, жиде араласа сыңсыған қолтықта мамырлай қалқыған аққуларға жалтақтай қараймын. Қазір үркітеді-ау,— дегенімше, менің ойымды білгендей қайық жалт кері бұрылған. «Із-ие, іздер! Кейде өшпей, мәңгі соқпақ боп сайрап жататыны неліктен екен?! Оның базбада өшкенінді, өткенінді есіңе салатыны неге? Сол соқпақ-ау, мына көрінген елес: адамдар әне, майдан, кешегі сұрапыл соғыс ізі. Қираған қалалар, селолар... Бомба қазып, ойып кеткен ұңғылар, күйіп қоңырсыған, өртенген дала, опат болған солдаттар... дене, топырақ...

Жә, осының бәрі қазір көзден таса тапты. Бірақ көңілден ше? Жүректен ше? Жо-жок, айтпа! Жүрекке түскен жараға ем жоқ. Оған уақыттың да күші жетпейді. Менің басымнан өткен, көзім көрген не қилы көріністер неге ғана тіріліп, экрандағыдай неге алдымнан шыға беретіңін әлі түсінбей келем. Бәлки жүрек жарасы болғасын шығар. Өзімді-өзім тексере түсем сол үшін...

Желке тұсымнан жеңіл машинаның дүрілдеген даусына елеңдей бұрылдым. Дәл қасыма келін тоқтағанша түк езбеппін. Ойға шомған адамда ұйқыдағы адам, екен-ау.

— Сәлематсыз ба, Қадыр аға. Сіздің машинаңызды танып, — дейді күлін амандасқан Сағынбек, — жай отырсыз ба?

— Дем алып, — деймін. Ол балдақты қолтығымнан ұстап, толқыны құмары қанбай қайта-қайта жағаны шөп-шөп сүйген айдыңға көз тіге қарады. Көк иірім қоз кеткізер емес. Жібектей үлбіреп керілін баяу қозғалады. Сағым құшағындағы совхоз орталығы мен мұндалап мұнартқан қала сияқты. Дайра ағаның жыр ғып айтатын «Бірлік» колхозының болашақ орталығы, сондағы жоба. Сол!

Жылдар арасынан жас шағым күліп те, күңірене де қол бұлғайды кеп. Ол ең алдымен Жаңыл боп елестейді. Оны жақында көргем. Ерте тұрып сиырын сауып жатқан. Қасірет жүгі батқан белі бүкіш тартқан ба? Машинама газды беріңкіреп қасынан зу етіп өте шыққам. Жанары жалт еткен. Айнадан көргем, орнынан тұрып, соңымнан мен қырдан асқанша қарап көп тұрды. «Не ойлады екен?..» Неліктен екенін қайдам жүрегімде Жаңыл мен Тасбек қатар тұрады. Сонда бірі — жас шағым, махаббатым, өкінішті арманым, бірі — жеркеніш, кек, қасірет, опасыздық, өзімшіл қара ниет бейнесі боп елестейді.

Неше жылғы азабым ба, лықсып шыққан. Аузыма удай ащы запыран келін жүрегім айнып кеткені. Құсардай боп лоқсып зордан қалдым. Сағынбектен қысылдым.

Әппақ мәрмәр тастың алдында қатар тұрмыз. Бетінде

алтын әріп-жазу. Бірінші өз әкемнің есімі — Бақтыбай оған жалғас Дарқан, Баттал, Рәшит...

Күн сәулесі бетін жуған құлпытас жалтырай шағылысады, көзге.

— Есімі тарихта қалған деген осы шығар,— дейді маған, мені сөзге ынақырып Сағынбек.

— Дайра аға «Сағынбегімді,— Саған тапсырдым» деп аманат етіп еді.— Жаңылдың атын атай алмадым... Қазіргі ел басшысы өзіңсің, Сағынжан. Ерлер есімі, өшпестей болуға сенің қосар үлесің көп,— дедім, бетім жылып қоя берген.

Соғыс аяқталғалы да, Сағынбекке әкесін өз қолыммен жерлегенімді осы жерде айттым. Соншама уақыт қалай шыдап келдіңіз неге жасырдыңыз: дей ме деп те ойлағам. Сабырлы жігіт сыр бермеді. Ақ құба өңі құбыла отырып тыңдады да, алысқа көкжиекке көз тігіп, сол қадірлі әкенің соңғы сөзін өз құлағымен естігендей ұйып қалған. Шалқары көкпен астасқан айдын беті толқып, баяу жылжып ағыс қуалайды.

Жүрегім жиі-жиі соғады. Аңсағаным асыққан албырттығым басылмаған сияқты. Жаңылына өрекіп тұрғандай...

Әңгімелер

АЙХАН

Күн тымық. Аспанда бір шөкім бұлт жоқ. Содан ба, өзім тым көңілді едім. Көшеге зорға сыйып, алшаңдай басып келемін. Қаладағы шағын тротуар соқпақта қарсы алдымнан таныс бейне ұшыраса кетті. Дидарласпай бұрылып кетудің маған да, оған да ешбір реті келмей қалды. Ойламаған жерден тап болып, ғайыптан түскен жандарша бірімізге-біріміз үнсіз қарап тұрмыз.

Неліктен екенін білмеймін, сол минутта ішім әлем-жәлем болып кетті. Жақсылық пен жамандық, адалдық пен аярлық, махаббат пен зұлымдық белдесін жатқандай, іштей астаң-кестеңім шықты.

Сол! Дәл өзі. Аппақ періште. Сол мөп-молдір қара көз, қиылған қас, піскен шиедей қып-қызыл, жұп-жұқа ерін. Сымға тартылғандай дене. Қазір де солай.

Оның келбетті ақ жүзі күреңітіп, бірде қызара қалса, бірде күлгін тартып неше құбылды. Қара көзіне күлкі толтырып, қас қақпай молдіреп қарайды. Анық толқып тұр.

— Қайсар!— Оның жібек үні келді құлағыма.

— Айхан!

Тағы да үнсіздік жайлады.

Жолдың нақ ортасында үнсіз тұрған біздерге әлле-біреулер таңырқай қарасып, кеше жауған ақша қарды омбылап өтіп жатыр. Айханның мына тұрысында еліктің

лағындай үркін тұратын жасындағы мінезден біржола арылғандық байқалады.

— Өзің толып кетіпсің ғой,— деді өне бойыма көз жүгіртіп, басқа сөз таппағандай.

— Өзгермейтін нәрсе бола ма?— дедім. Ол қолаптадан шыққан шоқтай қып-қызыл болып кетті де, менің сөзіме жауап орнына:

— Сені көргенде, бүкіл өмірім, жастығым, бірге оқыған достарым, өскен жерім есіме түсті. Бәрін де сағынып кеттім. Не десең ол де, менде өзімді ұстайтын күш қалмады,— деді де, құшақтап алып, екі бетімнен кезек-кезек, шөп-шөп сүйіп алды. Қыздың мына төтен әрекеті мені біржола матап тастады. Әдепте жоқ әрекет. Әлгі бір сөзіне ысыған бойым кенет салқындап кеткендей болды. «Мұнысы несі, тым жеңілдеп кеткен бе, өрескелдік емес пе?»

Жасында, мектепте оқып жүрген шағының өзінде қарға аунаған түлкідей, көздің жауын алатын перизат одан бетер құлпырып кеткен. Өзі жарқылдап шешен сөйлейтін болған сияқты. Мені билеп-төстеп алып барады. Даусында ақиқат өзімсіңгендік, шынайы сағынышты ықылас бар.

— Ал жүре сөйлесейік, алдымен қайда тоқтағаныңды айтшы? Қашан келдің?— деді.

— Қонақ үйде, бүгін үшінші күн.

— Ендеше, қазір әлі уақыт бар екен, алдымен киноға кіріп шығайық. Менің келісімімді күтпестен бастап жөнелді. Аузы сөзден әлі бір тынған жоқ. Балалық шақты, мектепті, бірге оқыған күндерді әңгіелеп келеді. Менің де қоз алдыма сәбилік, балалық, енді гүл аша бастаған жігіт шағым орала берді.

...Күнгейлі — Сарыарқаның жазығын қуалап, бірте-бірте жартасты адыр, шоқылар құрап, қасқыр азу болып байланған Керегетас аталатын биік тау сілемінің ық қолтығындағы жалғыз қыстау. Қыстау мен биіктің ортасынан гүрілдеп тулап ағатын Ақмая өзенін «Ақсеңгір» колхозы қырқыншы жылдары бөгеуі. Шалқары көз ұшына созылған тоған суы жарқырап көрінеді. Тоған үсті екпе ағаш —

терек, тал, жиде, тек бергі шетінде ғана оқшау өскен жалғыз түп ақ қайың «мен мұңдалап» тұр. Тоған басы — құстар әні. Мың түрлі ән, мың түрлі үн. Бұл өңірдегі думанды жер тек осы бөгет. Туған жерді аралап кетішпін. Қызығы мол, балалық шақ...

— Қайсар,— деді күрсінген қыз,— Сол күндер романтикаға толы екен-ау, не бары сегіз-ақ едік, ә? Совхоз орталығынан шалғай жондағы бір қыстақта комсомол-жастар бригадасын құрып, оны «Жалын» деп атап, бір ауданды, бір облысты дүр сілкінттік, ә? Ерлікке, қызыққа толы сол жылдар, басқаны қайдам, менің есімде мәңгі қалды.

Айхан алдымызға мұңлана көз тастап, баяу жүріп келеді.

Бір класта оқыған он үш қыздың ішінде мен жалғыз ұл едім. Үзіліс арасында бәрі жабылып, мені тымақтай домалатады, көптің аты көп емес пе? Бірі әрі тартып, бірі бері жығып, ит әуремді шығарып, ыза қылатын. Солардың ішінде ең өткірі де, ашулысы да, шынымды айтсам, оқуға зерек алғыры да, сүйкімдісі де осы — Айхан болатын. Шығарма жазуда үнемі бестік баға алатын. Айхан үйге берілген ерікті тақырыпқа жазылған шығармадан бір күні үштік баға алып қалды. Ал жыласын кеп. Мұғалім олай-пұлай ақыл айтса да көнбей, көп жылады. Үзіліс кезінде қасына барып, иығынан қағып: «Ұят емес пе, бір үштік баға алдым деп жылағаның»,— дей беруім мұң екен, басын жерден жұлып алып, дауыстап:

— Намыссыз!— деп жағымнан тартып-тартып жіберді.

Андаусыз тұрған мен аяқ астынан қыздан таяқ жедім, басқа қыздар ду күлсін. Кейбіреуі класс жетекшісіне жүгіріп: «Қайсарды Айхан сабап жатыр», деп ертіп келді. Қайтейін қызбен төбелесейін бе, тысқа шығып кеткенмін...

— Қайсар,— Ол менің ойымды тағы үзіп жіберді.— Таяу жылда ауылға бардың ба? Тоған басындағы жалғыз қайың бар ма?— Көзінде жасырынған сағыныш табын бірден байқадым, даусы да мұңды естілді.

«Иә, жалғыз қайың бар, ол біз көргендегіден әлдеқайда биіктеп, толып өскен». Мен осылай дегім келді. Бірақ айта алмадым. Өйткені, «Жалын» комсомол-жастар шопандар бригадасында еңбек еткен жылдардың талай мақпал түні мен алтын зерлі таң салқыны сол ақ қайың түбінде сыр шертумен өткен еді. Сонда менің қасымда... Иә...

Бүкіл даланы сарқыраған шуылымен думандатқан Ақмая өзені де сол жылы қатты тасып, тоғанды сең бұғаны да қазір көз алдымда. «Қайсар, сен мені «ашушаң қыз» атандырдың. Байырғы атымды өзгерттің. Сонда да сені... «Сенің жұлдызың ыстық маған»,— дейтін Айхансың сен»,— дегім келеді. Тілім күрмеліп, үнім шықпайды. Ар жағымда жүрегімнің басында түйір іртпек болып топталған бір ыстық, кейде кермек сезім буып жіберетін емес. Өзі ақтарылмаса, менің мына менің, оған әмірім жүретін де емес. «Неткен дәрменсіздік бұл»,— деймін ішімнен.

«Кенші» кинотеатрына таяна бергенде Айхан:

— Қайсар! Бәрі қазіргідей көз алдымда. Көктемде бүршік жарған ақ қайың жүрегімде мәңгі қалды...

Кино да айтарлықтай қызық екен. Үнді киносы. Бойды балқытып, ойды шартарапқа шалқытқан асқақ музыка әуені құлақтан кетер емес.

— Үнділіктер өте сыпайы халық-ау осы,— деді театрдан шыға бере Айхан,— бұлар ашық сүйісу дегенді білмейді. Ал біз болсақ, тапа-тал түсте... Екеуміз қосыла күлдік. Артымыздан біреудің:

— Үндемес қыз да күледі екен-ау,— деген даусы естілді. «Үндемес қызды қара, жігітпен отыр»,— деп кинозалда да дарақы біреу айқай салған. Өзі масаңдау болса керек. Соның сөзі тағы да ту сыртымыздан қайталанып естілді.

Түнгі ауа тып-тынық екен. Күндізгі ақ шуақтан болар, қазір көшедегі ағаштар, бүкіл қала аппақ ұлпадай қырауға көмілін тұр, үп еткен жел тисе, меруерттей төгілгелі жылт-жылт етеді.

— Күнгеілі қандай болды екен?— деді ол аз үзілістен

кейін мені әңгімеге шақырып. Несін айтасың, Күнгейлі қазір ферма орталығы. Бүкіл дүниенің кіндігі сияқты сәулетті, ел мекені сол. Телевизор, радио, барлық мәдениет мекемелері бар қала үлгісіндегі поселке,— Айхан менің қолтығыма жабысып иығын тигізіп, құшырлана қысып, ұлпа қарды сықыр-сықыр басып келеді...

Күнгейлі тоғанына лық-лық соғылып жатқан толқын үнін тыңдап қалыппыз. Қиял шартарапта. Жоғары оқу орнына түсіп оқып жүрген күндер. Біріміз — жазушы, біріміз — күні ертең экономист, әлемнің бар қызығы алақаныңда... Бірінші курс біткен.

Иә, артынан көп кешікпей Айханның, Қайқаудың туған күні тойланды, өзім де қызықпын-ау, бірге оқыған қыздардың бәріне ат қойыппын. Зағипаны — Ақкірпік, өйткені, ол шикіл сары, кірпігі де сарғыш, көзіне үңіліп қарамасаң көрінбейтін. Сол үшін Ақкірпік атанды. Ал Әнуза — Қайқау, оның кірпігі де мұрны да, үстіңгі ерні де қайқы. Тұрсын ше? Шомбал. Расында да ол денелі қыз еді...

Міне, бәрі көз алдымнан қазір де өтіп жатыр. Сағынып кеттім. Балалық шағымды сағындым. Тай-құлындай тебісіп өскен достарымды сағындым. Айханмен бірге өткен айлы түндерді, жалғыз ақ қайыңды сағындым.

Сол туған күн кешінің соңы, жалғыз қайың түбінде екеуміз тағы отырмыз.

Манадан үнсіз келе жатқан қыз демін ішіне тартып: — Керегетастың жұпар иісі бұрқырап кетті ғой. Шіркін, қоңыр желі қандай рақат еді. Есінде ме, Қайсар, көкпеңбек жасыл далаға қойды қаптатып жіберіп, ән салатынымыз. Ашық көкжиегі көрінбейтін толқып жатқан мұхит дер едім. Жанат қой, шіркін, сол жерлер,— деп қойды...

Мені тағы жалғыз қайың шақырды. Неге екенін қайдам, сол күндері расында да аз ұйықтайды екенбіз. Төбеде биіктен алған ай бозамық сәулесін себезгілеп төгіп тұр. Айханның қолы мойнымда. Мен оны айқара құшақтап, алдыма алып отырмын. Әлемде сол сәтте менен бақытты

жан жоқ еді. Айхан ше, әрине, ол да. Өйткені, ол: «Сенің жұлдызың мен үшін өмірдегі ең биік, ең сұлу, жарқын жалғыз шок, сенімен мәңгі біргемін»,— деп әлгіде ғана айтқан. Ендеше, мен бақыттымын.

— Әне, Қайсар, сенің жұлдызың туды,— деді кенет ол менің бетімді шығысқа бұрып. Жалт қарасам, Шолпан жұлдызы туыпты жарқырап. Көкке ілінген гауһар кеседей нұр ашып, бір өзі бүкіл шығысты күлдіріп тұр.

— Жоқ, ол сенсің. Ол әлемнің Шолпаны болса, сен менің Шолпанымсың. Айханымсың. Білесің бе, сенің атыңды да алфавиттің бірінші әрпінен басталатындай етіп атауымның сыры да сонда,— дедім.— Сен әлем жұлдыздарының айысың.

— Қайсар,— деді манадан үнсіз келе жатқан қыз менің ойымды дөп басып.— Шолпан туған таңды ұмытқан жоқсың ба? Содан бері мен Шолпан жұлдызы туған таңды көрген емеспін. Тағы бір нәрсе есімнен кетпейді. Дәл осы таңда қоңыр қойдан да төл басы ақ қозы туғызып алып едік-ау. Құлағыма сондағы қойдың маңыраған жарықшақ даусы келеді. Шіркін, сол бір бал көктем! Тағы бір қайталашы, өмірге мәңгілік риза болайын!

Белгілі, шерменде жанның өкініші. Тоқтап тұрып бетіне қарадым. Тамылжыған қоңыр түнде ол бұрынғыдан да сұлуланып кетіпті. Ақ түлкіден бөрік, жағалы пальто киген ол, сонау бала кезімді, өткен күнді алдыма тағы да көлденең тарта берді. Бәрі сол бәз қалпы. Аспанда — ай, жерде — біз. Айырмашылық тек — қала, көше, ағылған автомашина, көпшілік адамдар.

Айхан күмістің ұнтағындай боп көктен төгілген қар ұшқынын алақанына қондырып әуре. Сүйріктей саусағын созып, алақанын жайып, меруерт қиыршық түскен қолына үңіледі. Дәнеме жоқ. Төгіліп жатқан меруерт сынығы көзге көрінбейді. Қайта қолын тосады,— да сол бос алақан.

— Мынау мен ғой,— деді ол манадан үнсіз бақылап тұрған мені жалт қаратып,— Рәсуа болып, ұнтақталып кеткен. Қатты уһілеп күрсініп алды. Қолға ұсталмайтын

қар ұнтағын қуалап, көкке қолын жайып қалған күйі аспандағы неон шамдары сәулесінен көмескі көрінген айға қарап мүдіріп қалды. Көзі мөлдіреп, жас толып төгіліп кеткелі тұр. Оны қолтығынан алып ілгері аяндай бердім. Ол өз бойын тік, тәкаппар ұстаған күйі көп қабатты үйдің алдына келіп тоқтады. Манағыдай ойлы пішінде терең күрсініп:

— Қайсар, қонақ үйінде орының барын білемін. Сонда да отымның басын көр,— деді даусы дірілдеп.

Үйге еніп келіп, неге тұрып қалғанымды өзім де білмеймін. Тағы бір ойламаған көрініс. Төр алдында үлкейтілген портрет тұр. Бірі — мен, екіншісі — өзі...

Үстіне қызыл пұлш жабылған диванда бейжай отырмын. Ас үйде Айханның жүрген-тұрған дыбысы шығады. Шай қойып, оны-мұны дайындап жүр. Шамалыдан кейін қасыма келіп жайғасты да:

— Таңданба сөзіме, Қайсар,— даусын созып.— Сенің кінәң жоқ, мен өмірде сенің алдында ғана, ар алдында айыпты жанмың.— Тағы қатты дем алып, кідірді де:— Сенің өкпеңе суық тиіп, операция столында жатуыңа мен кінәлімін.

Шыдамадым:

— Өкпеме суық тиіп, операцияда жатуыма?

— Иә.

— Неге?

— Егер мен болмасам, сен көктемнің қара суғында жалғыз қайың түбінде отырмас едің. Қабағын шытып:

— Суық саған сонда тиді.

Сөзіп бөліп жібердім.

— Жок, ол бұрыннан да ақаулы өкпе.

— Онда ақауыңа ақау қосқан мен!— Бала күніндегідей көзі шоқтанып, өршеленіп кетті.

— Олай деме, Айхаң,— дедім даусымды неғұрлым салмақты шығаруға тырысып.

— Тап солай,— Қыз ширығып алыпты.— Сол қиянатымды кешір. Жүрегіме қатқан, жанымды да жегідей

жеген азабым бұл менің,— деді иығыма қолын артып. Мен үндемедім.

Сәлден кейін ол тағы сөйлеп кетті:

— Егер мен ауырмағанда, мен мүмкін...— Мен оның бетіне тағы байырқалай қарадым. Қасы сәл түйіліп, бір қырын отыр. Бірсыпыра үнсіздіктен соң, әрине, бірнеше жыл хабар-ошарсыз, байланыссыз болу...— деп сөзін тағы үзді.

— Жо-жоқ, Айхан, сенде кінә жоқ, мен сенің өміріңе зиян жасауға тиісті емесің. Ауру... жұқпалы... Сау адамды және сендей раушан гүлін...— дей бергенімде:

— Түү, Қайсарым-ай, не деп кеттің, аямаған деген осы да! Менің жаным сенің үстіңде шұқса, аяман бар ма еді!— деп ағынан жарылды да басын кеудеме сүйеп отырды. Жұпар иісі келді. Қос анары көтеріліп басылып, бүкіл болмысымен жанымды аялап, ол маған қисайды, сонан соң:

— Иә,— деді басын көтеріп,— мен жасырынып жүрген адаммын. Сені бүкіл бақытымды жоғалтып, өзімді жақын туыс-туған, ет-жақыннан біржола жасырған жан едім. Бүгін ойда жоқта сен кез болдың. Бәрін басынан айтайын. Сенен жасырып не болам. Көңіл кірі айтса кетеді. Бәрі солай, дәл осы айтқанымдай болды. Алатау бауыры, Алматы алтын бесік емес пе? Мен сол бесікте шайқалып, шынардай бұлғақтап, өстім. Енді білдім. Шынымды айтсам, сұлулық та қасірет екен. Кімнің көзі түспейді, тамсанбайды. Әкешешеден кейін мені қолпаштаған жұрт сенің қойған есіміңді өзгертің, табиғат берген көркіме лайық деді ме, мені Ақсұлу атандырды. Сабақтан сәл бос мезгіл театр, ойынсауық, би алаңдарында өтіп жатты. Рақат өмір! Бүкіл қаладағы жұрт тамсанған, қолына түссе ауызға салғысы келетін асқан сұлулардың бірі мен болдым.

Мен сәл қозғалып отырдым. Онымды менің ұнатпағаныма жорыған ол:

— Зерігіп кеттің бе?— деп күлімдей қарады. Жауап орнына басымды шайқадым.

Ол орнынан тұрып, сөйлей жүріп, кішкене қол сандықты алып, асығыс ашты да ішінен алтын сақина ма, сырға ма уыстап стол үстіне шашып тастады. Электр шамының көгілдір сәулесіне шағылысқан асыл дүние бұлтты жарып ұшқан жайдың сынығындай жарқ-жұрқ етіп, көзді арбап жатыр. Айхан асыл тастарға қарап сілейіп тұр. Көздің нұрын шығып жатқан қымбат дүниеге деген қызығудан гөрі жиіркеніш пе, әлденедей бір салқындық бар оңінде.

— Мынаның бәрі өз еңбегімнің жемісі Өзіме-өзім сыйлаған дүнием. Бәрі қымбат бағалы,— әдеуірден кейін,— бірақ, иә, бірақ адам жанына шаттық әкелмеген, тебірентіп рақат сыйламаған дүние қасірет емес пе? Өзіме біткен көрік те сондай қайғы қасірет әкелді. Адам жаны, әсіресе әйел жаны, қыз жаны өмірдегі ең күрделі, сыр толы құбылыс екенін әркім біле бере ме? Әйел заты мәңгі аялауды сүйеді. Өмірден күтетіні құрмет пен тек қана қошамет. Соның бәрін мен де аңсаған жан едім. Кемшілігім — қасымда сенің жоқтығың.

Ол әлгі асыл сақина, сырғаларды алақанына салып қайта-қайта аударыстырып тұрып:

— Осы көзді алдап, жүректі арбаған тастар тіл қатса ғой. Мен сөйлемей осылар сөйлесе... Өкініштен өртеніп барамын — деді.

Ол қырын отырған қалпын бұзып, бетіме үңіліп қарады:

— Сол күні институтта бір белгілі ақынмен кездесу болды, соны биге ұласты. Би десе есім қалған ба? Және бірінен соң бірі шақырған келбетті жігіт алдыма келіп, сыпайы бас иіп ілтипат білдірді. Бір айналып билеп шықтық тағы да... Соңғысы ағып тұрған шешен, күлдіргі жігіт екен. Танысып та үлгердік...

Араға күн салмай «Волгамен» келеді де тұрады. Бүкіл жатақхана: «Еркін келді», — дейтін болды. Өзі де жүзiктiң көзінен өткендей алғыр жігіт, бірден бауырыма еніп, жүрегімді жаулап бара жатқанын да сеземін... — Қыз тағы үнсіз қалды. Біраздан кейін. — Қайсар, кешір, сенен жасыратын сырым жоқ. Расымды айтамын, сол шақта екі ұдай

күйде болдым. «Алтын көрсе, періште жолдан таяды» демей ме?

Бір күні ол менің туған күнімді құттықтап келді. Өзі аздап ішкен қызулау, қасында тәпелтек бойлы, таңқы танау, жұлық мұрты бар, қысық көз жігіт. Өзі менің төсегіме солқ етіп бар салмағымен отырды да қасындағыға:

— Каракұл, бүгін Аксұлудың туған күні, әкел манағыны, сосын, ресторанға тартамыз,— деп қаркылдап күлді. Әлгі доптай домалап шығып кетіп, лезде бір қорапты алып қайта кірді. Қорапты ашқан Еркін көйлектік асыл мата мен екі сақина, бір сырға алып, менің алдыма қойды. Расымды айтсаң, денем түршігіп кетті. Алдымда жатқан сол дүниелер маған бір түрлі суық көрініп еді. Сол минутта мен бар асылымды жоғалтқандай жай кештім. Ерікке қоймаған ол екі сақинаны қолыма өзі салып, құлағыма сырғаны өз қолымен тақты. Бетіме қарап:

— Міне, Еркіннің жары осындай сұлу, осындай бақытты, үлде мен бұлдеге оранады. Министрдің келіні осындай болады,— деп рақаттана күлді.

Сол күні рестораннан ол мас болып зорға шықты. Бірақ сол тәртіпсіздігіне бірде-бір бөгде адам зекіп, не ескертпе жасаған емес. «Министрдің еркесі»,— деп озбырлығын да, тәртіпсіздігін де көтеріп жатты.

Көгілдір шам көк жібектей тамылжып төгіліп тұр. Айхан түрегеп тұрған бойы кітап сөрелерінің алдында әдеуір бойлап өскен гүл шоғының қасына бір қадам таянып барды да:

— Қайсар, мына гүлді танысың ба?— деп бетіне сынай қарады.

— Жоқ, шынымды айттым.

— Бұл — «Түн ханымы» деген гүл ғой. Иісін сездің бе? Күнгейлінің бәйшешегіндей емес пе? Бұл тек түнде ғана гүл жаратын ғажайып өркен. Қазір көресің, қарап отыр, мына біреуі гүл жарғалы тұр.— Оның нұсқаған ақ тұмсық бүршігінен көз алмай қалдым. Әрбір ойына Күнгейліні қоспай сөйлемейді. «Сағынған-ау, балалық шағы

өткен жерді», деп ойладым. Осы сәтте Айханның өзі де маған гүл атқалы тұрған «Түн ханымы иісін емес, Күнгейлінің кең жазығын, еспе қоңыр желдің, саф ауаның иісін сезіп отырмын. Неткен ғажап еді, тынысым кеңіп, көңілім тасып барады.

— Диплом алған өткен күні кеш ояндым. Біреу есік қағады. Қасымдағы қыздар ерте тұрып кетіпті.

— Кіруге рұқсат етіңіз.— Милиция капитаны.

— Ағысова осында тұра ма?

— Иә.

— Қалай табар екенмін?

— Ол мен.

Не болғанын білмей жүрегім дүрс-дүрс соғып, қалалық Ішкі Істер бөліміне жеттім. Милиция подполковнигі қабылдады. Манағы капитан да келді. Екеуі бір-біріне қарап, едәуір үнсіз отырды.

— Қызым, үріп ауызға салғандай, табиғат әдейі тіршілікке тарту еткен, көркем жаратылған жан екенсің. Қандай зұлымның тырнағына іліктің? Адам жанына дақ түссе, оны жуып тазартатын құрал жоғын білемісің?— деді подполковник шегірлеу көзін ызғарлы қадап.

Тілім байланып қалғандай аузыма сөз түсетін емес. Не болғанын да білмеймін. Тұла бойым қалтырап, жаурап кетті. Мен басымнан өткен қорлығым мен зорлығым туралы тірі жанға тіс жарған емеспін. Ендеше, бұл не?!

— Біле ме, айтып ескертіп пе едің,— деп ол капитанға қарады. Бірақ капитан үн қатқан жоқ.— Ендеше сіз, аса қауіпті қылмыскермен байланысыпсыз.— Төбеме мұздай су құйып жібергендей тас болып қатып қалдым.

— Еркінді білемісіз? Үні қатқылданып барады.

— Иә... би кешінде танысып...

Подполковник сылқ-сылқ күліп алды да:

— Ұры, баукеспе! Бұған шейін Шығыс облыстарда талайды сазға отырғызған, көп ақшасы үшін екі адамның өмірін жойған... Не болғанын білмеймін. Басым айналып, көзім қарауытып кетті. Сол сәтте менде өлуден басқа ой

жоқ еді. Жүрегім мұздап кетті. Өзімді-өзім жұлып тастағым да келді.

— Енді сабыр ет қызым. Адам көркі де от. Сұлулықты «жан азабы» деп бекер атамаған. Сен өртенуге жақын қалған жансың. Енді қалған өміріңе... е ...е, сақ болсаң да кеш болмас. Капитанға қарап:

— Әкел әлгіні, деп бұйырды.

Ту сыртымнан есік айқара ашылды.

— Ешкім кінәлі емес, не жаза болса да өзім көтеремін,— деп Еркін дауыстап сөйлей кірді. Мен оны екеуміз ғана білетін анадағы сұмдық оқиғадан кейін көруім. Бұрылып бетіне қарадым. Үсті-басы жыртылып, екі көзі көгеріпті. Денем түршікті. Туған күніме оның сыйға тартқан қолымдағы екі сақина мен сырғаны тез ағытып алдым да, бетіне қарай лақтырып жібердім. Ол бауырсақ қаққан тазыдай оларды лып еткізіп қағып алды да, кекесін күліп, тез түсін суытты.

— Мен сендей шүйке бастың мұндай пасық тәкаппарлығын көтеретін адам емеспін. Тірі болсам ажалың менен,— деді ол айқайлап. ...Ол өзіне лайықты жазасын алды. Ал, мен ше?

Қыз маған сұраулы пішінде қиыла қарады. Бұл менің көп жылдар бойғы сіңген кеселден енді-енді сауығып, Алматыға келген күндерім еді. Соның алдында бір досымнан хат алғанмын, кей сөздеріне, әсіресе Айханға қатысты хабарына жүрегім қатты қобалжыған. Артынша айтса, айтқандай, күтпеген жайттардың куәсі болдым. Дүниеде өзіңнің жаныңды тебірентіп, шығарда жаны басқа дейтін адамның шерменде халін құлағыңмен естуден өткен ауыр халді кім көрген.

Ашық қызыл ала гүлді жеңсіз көйлек киген оны әрбір орнынан тұрған сайын лапылдап жанып бара жатқандай сезінгем. Бетінде қан-сөл, ажар қалмаған Айхан қыркүйек ұрған гүлдей қап-қара, екі көзінде бұлаудай жас еді...

— ...Сот залынан қалай шыққаным есімде жоқ. Астана алақанына салған кешегі аяулы жан, өмір еркесі, мына

мен күлкім — күміре, тәйім — күл... Екі құлағым шулап, бүкіл қоршаған әлем: «Масқара, масқара» деп бетіме былш-былш түкіріп жатты. Сонда не болдым?— Қыз даусы үзіліп шықты,— ол сенің алыс қалада операциядан кейін енді сауыға бастаған күндерің. Өзімді көрген осы жасымда, өзімді бір танып білетін бір жанның көзіне түскім келмеді. Бар ойланып тапқаным — самолетке отырып осы бейтаныс қаладан бірақ шықтым.— Ол алақанымен бетін басып отырып қалды. Бірсыпырадан соң:

— Сенің жүрегің айнып кетті ме, Қайсар? Қанша жиіркенсең де, арымды кірлетсем де, адамдығым таза,— деді.

«Түн ханымы» аз уақыттың ішінде ал қызыл дала бәйшешегіндей үш гүл жарды. Көз алдыңда алақанын жайған гүлді көру қандай әсерлі еді. Иісі бұрқырап тұр. Айханның сырынан кейін жүрегім шымырлап кетті. «Ер жігіттің ішінде алтын ер тоқымды ат жатады. Жақсы әйелдің ішінде алтын айдарлы ұл жатады», деп неге айтылды екен,— деп те ойлаймын. Тағы да Айхан:

— Білмеген екенбіз. Барлық бақытты өмір Күнгейліде өтіпті-ау. Шіркін, сол бір бал көктем-ай!— деді таңдайын қағып, бір түрлі аянышты, өкінішті үнмен,— Мұнда кәзір «үндемес қыз» атандық.

— Үндемес?— осы сөзді бүгін осымен үшінші рет естіп отырмын.

— Иә, Үндемес.

— Неге?

— Сонда, мен сот алдынан шығарда ер адаммен тілдеспеспін, жүздеспеспін деп серт еткен едім. Соның қорытындысы — ерлер алдында мылқаумын. Осы есігімнің тұтқасын бір ер адам ұстап, табалдырығымды аттаған емес. Тек сен,— Айханның даусы оқыс биіктеу шықты.— Сен ғана Қайсар, үйіме енген. Онда да өзім зорлап әкелдім!— оның бетіне ықыласымды аударып таңырқай қарадым. Көзіме Күнгейлідегі жалғыз қайың түбінде отырып көрген, шолпан жұлдызы тағы да елестеп кетті. Айханның биязы үнінен жанымға жана бір леп ескендей болды. Сәл қозғалсам,

қушақтай сүйгім келіп тұр. Буынымды бекітіп мелшиіп қалдым.

...Айханның құрбысы Дәмелінің үйі. Расында, қыз үйі пейіш қой. Ошақтың үш бұрышына бір столды жағалай отырмыз. Нелер қызықты әңгіме, кеншілер өмірі, жақсы кітап жайлы, бүгінгі дәуір тынысына қатысты жайттар айтылды. Дәмелі де көңілді отыратын жан екен. Мені ағалап, Айханға әзілдеп:

— Менің мамам сияқты қыбыр етсе «Дәмеш, Дәмеш» дейтін, аузыңнан «Қайсар, Қайсар» деген есім түспейтін еді. Қайсар ағаны көрген соң оныңнан жаңылыпсың ғой,— деді алдымызға дәм әкеле жатып, мен Айханның жауабын айтқызбай:

— Жалған,— дедім. Айхан шоқ басқандай бетіме жалт қарады. Лезде көзі дөңгелене қалыпты. Ішінде асы бар табақты көтерген Дәмелі де аңғарыла қалған.

— Мейлің, сенбесең сенбе, жер бетінде тірі жүрсең болды,— деді де ол орнынан қозғала берді. Көп жалынып, Дәмелі оны зорға қайта отырғызды. Сәлден соң қолына бір дәптерді алып ашқан Дәмелі:

Ақмаралым құралай елікпісің,
Сен дегенде таусылған ерік-күшім.
Бар арманым тілегім өз қолыңда,
Қандай әмір берсең де еріктісің,—

деген өлең жолдарыңызды, «Жүректегі шок» атты әңгіме-нізді оқығанбыз,— деді күліп.

Өзім жазған жолдар. Рас, алғашқы «Айханға» деген атпен жарық көрген жанымды жеген өлең шумақтары. Соңғысы да сол есімге байланысты лирикалық тебіренісім болатын...

Бәрі шындық. Кездейсоқ жолығысқан біздер сол түнде көпке дейін ұйықтай алмаған да едік...

...Таң атуға жақын. Оянып, сағатыма қарадым. Алты, Жүруім керек. Мен — диванда. Айхан жиналмалы төсекке қисайған. Үстіне ақ жібек көйлек киіп жатқан қызға ерік-

сіз ұрлана қарадым. Өз демімді өзім тежеп: «Тыныстағанымнан оянып кете ме?»,— деп қысыламын. Бала кезімдегі арманды, аяулы сезім жүрегімді қытықтап шымшып-шымшып өтті. Ол менің мына күйімнен бейхабар халде балбырап ұйқыда жатыр. Ұзын кірпігі көзін көлегейлеген. Пісте мұрын, жұп-жұқа қызыл ерні, тарыдай ғана қап-қара мең оң бетінде қонақтаған. Жалғыз мені көзіме сурттегідей көрінді. «Неге теңесем болар екен?» Орнымнан жай қозғалып, қасына келіп дыбысымды шығармай тізерлеп отырмын. Сәл естілер-естілмес қана пыс-пыс дем алған дыбысы шығады. «Ой, мына жатысында айдын көлде қалғып кеткен аққудың көгілдірі сияқты емес пе?! Дәл өзі»,— деймін ішімнен. Өлгіден де таянып жақын отырдым. Көз алдымда — Күнгеілі, жалғыз қайың... Алтын шардай жарқыраған таң шолпаны...

Артта қалған балалық шағымдағы тәтті сезім қолға түспес, қайталанбас әдемілік баурап барады. Сол сәтте Күнгеілі бойындағы жалғыз қайың оның шағын бөлмесінің төрінде жапырағы желкілдеп есіп тұрғандай еді. Бірақ жүрек басындағы түйткіл кетер ме? Мен осылайша оның төсегінің алдында ұзақ отырдым... Үйінен жаңа ғана аттансам да, сағыныш тұла бойымды билеп алған.

БАТЫРДЫҢ ҰРПАҒЫ

Жәпектің мінезі ауыр жігіт. Бірақ, бүгін өзгеше рай көрсетіп, ауылдан шыға сөйлеп еді, содан бері жағы бір тынар емес. Биігіне қоян сүйек, түйе, сіңір, дүзген, сағыз, жалпылдақ, жусан, ойына — мысыққұйрық, қамыс, жиде өсетін өңір бүгінде, міне, қалың қар жамылып, ауыр ұйқыда жатқандай. Машинада мал дәрігері Жәпек екеуміз қатар отырмыз. Рульде — мен. Жүрдек жеңіл машина оппа қарды онша елемей, зырғып-ақ келеді.

Екеуміздің бір-бірімізге үйренісіп, бауыр басып кеткеніміз сонша, қай нәрсе жөнінде болса да ашық сөйлесіп,

кейде тіпті, еркіндеу кетіп те қала береміз. Машинаның гүрілінен Жәбектің әңгімесінің бірін естісем, бірін естімеймін. Темекіні еміне сорып, көк түтінді будақтатып келемін. Ара-тұра ол:

— Осы бір әдетің-ай сенің, тамақ бола ма бұл пәле? — дейді, машина ішіне тұнып қалған көк түтінді қолымен желпіп, — тасташы, өкпені қаптырмай!

— Бекер айтасың. Өзің сары майды қарынымен, құйрықты білемдеп асап жатқанда, отырамыз ғой біз де.

— Тәйірі сол сөз болып па? Жесең — май же. Мынау у емес пе, — ықылықтап, қиқ-қиқ күліп, төңкерілген қарын: «міне, айтқаның мынаның ішінде жатыр» дегендей құшақтап, көтеріп қойды. Түріне қарасам, біршып терлеген, бұғағы мен мойыны жылт-жылт етеді. Беті табадан жаңа шыққан нандай қып-қызыл. Сыртының тозығы жеткен, бірақ іші дәрі-дәрмектен бір босамайтын қара сумкасын біреу алып кететіндей, менің оң жамбасыма сүйеп жатып, сөзін қайта жалғаған ол:

— Тындап ал, сендерге ата-баба тарихын айтпаса бола ма? — деді, бұл жерде өзінің маған аз-мұз бастық екенін де аңғартқысы келгендей. — Әйтеуір машинаның руліне ие болдым деп, зердесіз жандай кеңкие берме, білген жақсы, айта жүр. Тегі мықты тегін болмайды. — Мұнысы мақтағаны.

— Иә, бұл өткен тарихымен де сан ұрпақтың құтты бесігі болған жер. Баяғы заманда аталарымыздың жат-жұрттық жауларға арыстандай ақырып, талай түре тиген киелі даласы, талай дұшпанның желкесін қиып жеті қыр асырған, тарихының куәсі бұл, — дейді майлы шүйдесін ыспалай сүргіп. — Бірде, — деді қыза сөйлеп, — ел болған соң батырсыз бола ма, жапсарлас отырған елдің бір батыры, қасында бір топ адамы бар, жолы түсіп, біздің елге қонақ бола келіпті. Атамыз батыр болған ғой. Ежелден дастарқаны жиылмаған қазақ емес пе, келген қонақты түйе сойып қарсы алып, қонағасы берінті деседі.

— Әй, сені сол шіркіннің қомына кезіктірер ме еді?— деймін әзілдеп.

— Түу, бұл енді өстіп жағаласады да отырады. Тыңдасайшы, құлақ қойып,— қабағы кіржиіп, ренжіп қалды.

— Сонымен не керек, ертеңіне әлгі бір топ қонақтар аттаныпты. Бұл кез ақпан мен қаңтардың аһылеп-уһілеп тұрған шағы болса керек. Құрметті қонағын ұзатып салмаққа батыр атамыз дағдылы әдетінше ауылдан жалаңбас шығыпты. Өзі қас-қабағы қалың, сақал-мұрты ерекше түкті кісі екен. Үскірлік аязда ол кісінің бет-аузын ақселеу қырау басып кетсе керек. Денесі қызулы адам ғой, анданда қамшысының сабын өрімімен қоса ұстап, құлағына сүңгі боп қатқан мұзды...— дей берді де:

— Әй, әне-әне, кетті! Бас-бас,— деп бар даусымен баж ете қалды.

Қол-аяғы ербеңдеп, өкпесі қысылғандай абдыраған ол жанымды шығара жаздасын. Үлкендігі марқа лақтай ақ қоян жолымызды кесе-көлденеңдеп, қалың жынысқа қарай зытып барады. Соңында тілі салақтаған сұр қасқыр. Қасқыр болғанда анау-мынау емес, арқасында жалы бар, талыстай дәудің өзі...

— Айдалада қалармыз. Мезгіл қыс...

— Есің жоқ, сенің қыл сағадан тұзаққа түскен олжаны қалай жібереміз, кәне, бас дегенде бас! Әрі бұл жауызды қоя беріп,— деп иығымнан нұқып қалды.

— Жолсызда?

— Әй, ештеңе емес. Қасқыр қалың қарға малтып, жүгіре алмай бара жатқан жоқ па?

Менің де делебем қозып кетті. Қасқырдың соңына түсіп бердім. Бірақ, мені қуып келеді-ау, осылар бір зиян істейді-ау дейтін қасқыр жоқ, тіпті артына да қарамайды. Есіл-дерті қоянда. Бір рет шалып түсіне алмай, ағып ілгері өгіп кетті. Тағы да ұмтылып, аузын сала бергенде, Жәпек те мылтық шүріппесін басып жіберді. Бір қаңқ еткен қасқыр үш домалап кетті. Соншалық жылдымдықпен атып тұрып, өзін әрлі-берлі лақтырып жүр. Өз денесін арс-арс қауып,

азу тісі сақ-сақ етеді. Әп-сәтте қызыл ала қан болды да қалды. Мен көрмеген жанталас. Жыртқыш болса да дәтім шыдамай:

— Мынаның жанын қинамай тағы бір ашты дедім.

— Талай жазықсызды тақымға басқан жыртқышқа рақым жүрмейді. Екі оқ шығармаймын, — деді ол қасқырдың жанталасқанына айызы қана қарап тұрған күйі.

Біраз арпалыстан соң қасқыр көкке тік атыла қарғыдыда, даусын қатты соза ұлып, құлап түсті. Аяқтары мен бүкіл денесі дір-дір етіп, құйрығы шұбатылып сәлден соң біржола қимылсыз қалды. «Жыртқыш деген осы! Қалай-қалай салады ауызды өзіне. Басқаны қалай аясын», — деген Жәпек:— Мұны сойып, уақыт алмаймыз. Жол ұзақ, күн кешкіріп барады. Артқы орындыққа тастай салайық, — деп машинаға сүйрей жөнелді де:— Әй, мынауың неткен ауыр еді», — деп мені көмекке шақырды.

Бір өзіне үш адамның орны тиген көкжал ұзыннан сұлап мәңгі ұйқыда жатыр. Жүріп келеміз. Тағы да бейсаубат аң кездесер ме деген кісіше оқшонтайды ортаға қойып, мылтықты көлденең ұстап Жәпек отыр. Біраздан кейін мылтықты қасқырдың үстіне қарай артқа сүйей салды.

Екеуміз де көңілдіміз.

— Әй, мынауың сырттанның нағыз өзі екен. Қапыда кезікті. Әй, қу тамақ-ай, — дейді Жәпек.

— Бір өзі бір ішік қой.

— Әрине, бірақ мұның терісін илеп, үйге іліп қоямын, жұрт көрсін, — дейді қасқырды өзі иемденетінін білдіре.

— Сен қазақ дәстүрін қалай аттайсың? Атқан — сен. Байланатын — мына көкең болмай ма? — деп мен кеудемді қағамын.

— Ыс-ыс, — деп тілінің арасынан жел шығарды, онысы кекеткені.

— Оу, манағы жалаңбас ата жайлы әңгіме сонымен бітті ме? — дедім мен енді, қасқырдан күдер үзін, ең болмаса әңгіме тыңдайық деген оймен.

— Біткен жоқ! Мына қасқыр кезігіп қап, бөліп кетті ғой. Сөйтіп, соңын айтайын, ә? Сонымен, даланың күркіреген қарт бурасындай батыр құлағына қатқан мұзды қамшысымен қағып түсіріп отырыпты. Батырдың бұл әрекетіне таңырқаған қонақтардың қуақылау біреуі өз батырына:

— Көріп келесіз бе, жұрттың батыры жалаңбас, құлағына қатқан мұзды қамшысымен қағып келеді,— десе, ол да:

— Несі бар, тәйірі, мына суыққа кісі тоңа ма?— деп басындағы дулығасын шешіп, қанжығасына байлай салыпты. Суықтың аты суық қой. Басы тоңса да «Ерді намыс, қоянды қамыс өлтіреді», дегендей, шыдап бағыпты.

— Ал баһадүр, қайыр-қош, көріскенше күн жақсы,— деп батыр атамыз байырғы әдетінше қош айтысып тұрып, құлағын қағыпты мұны көрген әлгі кісі де сенен мен кеммін бе дегендей тоңып тұрған құлағын қағып қалған екен, үсіген құлақ түбінен үзіліп ұшып түсіпті. Сонда мұлағы үсіп түскен батыр:

— Оқасы жоқ, «тұлпар аунаған жерде түк қалады»,— деп қарқ-қарқ күлген екен жердегі тебінгідей құлаққа қарап.

— Паһ, ерлігіңе болайын!— деп, риза болған атамыз сол кісімен дос болып кетіпті.

Менің күлкіден шегім түйіліп қалды.

— Әне, сонау бұлдырап оң жақта қалып бара жатқан биік содан бері «Құлақ қалған» атаныпты,— деп Жәпек те ішек-сілесі қата күлді.— Біліп қой, бұл сол батыр атамыздың талай сайран салған даласы,— деді жан-жағына қарап:

— Құдай біледі, сол Шамұратым отарын жабық қораға қамап, күйдіріп алды. Ыстыққа қамалған семіз мал іріп кетпей ме?

Бірді айтып, бірге кетіп отыру Жәпектің ежелгі әдеті. Әңгімесін аяқтамай, міне, енді шаруа жайына көшті. Мен әлгі құлақсыз қалған аңғал адам есіме түсіп, күліп келемін.

Машинаға рақмет. Сыр берер емес. Манадан боран, омбы қарда тек осындай қуатты машина ғана жанға серік.

Кенет көзім қарсы алдымдағы айнаға түсті де, зәрем зәр түбіне кетті. Аузын арандай ашқан көкжал тістерін ақситып, екі аяғын біз отырған орындықтың арқасына арта ұмтылып келеді. Көздері шоқтай жайнайды. Сәл қозғалсам-ақ, көкжелкеден ауызды салғалы тұр. Сасқаным сонша, тілім күрмеліп, үнім шықпай қалды. Осыны байқады ма, Жәпек бітіме бұрыла қарады да:

— Әй, не? Саған не болды-ай? — деді оқыс үнмен.

— Артыңа, артыңа... — дедім әрең.

— Са-са-сауқым, — деді сасқалақтаған ол, — тоқта, алдымен мен түсейін, сенің денең жеңіл ғой... — Апыл-ғұпыл машинаның жүрісін баяулата бергенім сол еді, Жәпек лып етіп түсті де, есікті тарс жауып қала берді. Қасқыр соңынан есікке қарай қуа түсіп, арс ете қалды. Сол сәтті пайдаланып, ілбіп келе жатқан машинадан мен де ытқып түсіп қала бердім.

Машина тоқтар емес, тоң боп қатқан қарлы жолмен бұлтақтап ілгері кетіп барады. «Ойбай-ау, мына жыртқыш машинаны айдап-ақ кеткені ме?» — деймін құлаған орнымнан бір домалап тұрып жатып. Жанталасып, соңынан тұра жүгірдім. Артыма қараймын, Жәпек те борсалаңдай жүгіріп жан ұшырып келеді. Бірдеңе деп дауыстайды. Түк түсінгенім жоқ.

Жылы машинадан шыққан денеге теріскейден түре соққан желдің ызғары бірден-ақ біліне бастайды. Күн де қабағын түйіп алған. Жаяу борасын шаңыта ұйтқып тұр.

Қасқырдың кейбірі киелі болады деуші еді. Дәуде болса мынау сол шығар. Бірақ ондай көкжал тек өзінен күші асқанда ғана шабады демеуші ме еді? Сонда Жәпектің тегін болмағаны ма? Болса болар, ата-бабасында батырлық бар ғой. Мен болсам қояннан да қорқақпын...»

— Сауқым-ау, өлген деген осы ма? Масқара болды-ау,

пілдей екі жігіт тал түсте қасқырға қолдан беріп,— дейді Жәпегім күрт құбылып.

— Өзің емеспе, айла-тәсіл, ақылдан ажырап, жаның алқымыңа келіп, алдымен мен деп доптай домалаған. Бастығым болған соң мен артыңнан ерген жоқпын ба?— Бетіме жалт етіп алара қараған Жәпек өзін кінәлі санады ма, терең бір күрсінді де үнсіз қалды.

Костюмшең қалған, кемітіп айтқанда жеті-сегіз пұт салмағы бар Жәкең бой-бойы шығып, буы бұрқырап, жортып келеді. Аяғындағы жылы бөтеңкесі құрғырының резеңке табаны май жаққандай жылпылдап, тая береді. Кейде ошарыла құлайды. Жон арқасынан шыққан тер ызғырық жел әсірінен мұз боп қата бастады. (Қас қылғанда бас киімі де машинада қалғанын қайтерсің.)

Күн манағы ма, зауал шақырып, жыланша ысқырып тұр. Сонау теріскей жақтан бізге қарай мәңгі мұз көрік басып жатқандай, жел өті өзіне қаратпай, қарып барады.

Көңілге демеу әлі де сонау кетіп бара жатқан машина. Ит арқасы қиянда көзге көрініп, жылжыған жалғыз қара сол. Бір жүрістен танбайды, тоқтап та қалмайды, жеткізетін де емес. Жұрттан ұят болды-ау! Өзіміз атқан қасқырға... Ар жағын айтқым келмейді. «Ей, мен неткен ақымақпын. Қолымдағы рульден ажырадым? Жекпе-жек айқаста жеңіп, тартып әкетсе бір сәрі. Аузын ырситқанына бола, әй, қорқақтық-ай, өзім де нығыз су жүрек болып шығармын ба! «Жауды аяған жаралы қалады» деген осы-ау. Мына денеңмен сен де түк емес екенсің, Жәпек. Сөйтсе тұрып, батыр әулетінен жаралдым дейсің тағы да. О, сорлы!»— деймін іштей күйініп.

— Сауқым, а Сауқым!— деді аузынан буы будақ-будақ шыққан Жәпек.— Бұл масқараны ел естімесін! Ел... е...

— Әй, сен де қызық адам екенсің. Ана машинаны қуып бара жатқан көкжалдың өзі-ақ бүкіл жер жүзіне жарияламай ма? «Ел қайда, Нұра қайда?» деп жылаған екен баяғыда төркіндеп бара жатып Бетбақтың даласында адасқан бір келіншек. Сенікі соның кері гой. Екеуміздің

сүйегіміз осы далада қалды дей бер енді, деймін ашынып.

— Тек қайдағыны шығар ма!— Қатты шошып кетсе керек,— олай болмайды,— деді сәл ойланып. Бет-аузын ақ қырау басып кеткен.— Ей, ақымақ бас, анау Шамұраттың отары не күйде, соны айтпаймысың?— Соны айтсайшы, соны!— Борсалаңдап тұра жүгірді. Осы сәтте мен оны жынданып кеткен шығар деп ойладым.

Кенет жүгіріп бара жатқан Жәпек мұрттай ұшты. Апыл-ғұпыл тұра сап, жан-жағына есі ауған адамша аңыра қарады да:

— Әй, анау не?— деп айқайлады жолдан әудем жердегі әлде бір қарайғанды меңзеп.

— Ол Батекеннің таусылмасы ғой. Қарағайқұдық емес пе?— деймін.

— А-а! Не дейді!— деп аңырап қалған ол,— жер ортасы көктөбеде қалыппыз ғой,— деді ашық мойнының тамырлары адырайып.

— Шамұраттың отарын қайттім? Халықтың тірнектеп жинаған дәулетін рия қылатын болдым-ау!..— Оның сөзін бөліп жібердім.

— Солда сөз бе, алдымен тірі қалайық та!— дей бергенімде:

Өлмесең өме қап,— дегені шатынап.— Жаным — арымның садағасы!

Мен де морт кеттім.

— Әй не дейсің жетім тайлақ! Менің тастай алмай жүрген жаным жоқ. Сен-ақ Шамұраттың отары үшін жаныңды құрбандыққа шала бер,— дедім де, ілгері жүгіре жөнелдім.

Аспан әлемі мұздаған көк темірдей сіресулі. Жонды тырнаған өткір жел қар суырып, қайрақтай қажап, бордай тоздырып барады. Манадан тер қатқан денем мұз жамылғандай қалтырап кетті. Кідірsem қатып қалатындаймын. Жүгірген адам жылынады деуші еді, барымды салып жүгіріп келемін. Жан қысылған сәтте Жәпектің дүниеде баржоғы есімнен де шығып кеткендей.

— Әй, сонша тыртындағаныңмен қанша ұзай қоямын дейсің. Өкпенді өшірмей, салмақпен жүр,— деген ол иығымнан тартты. Еріксіз жалт қарадым. «Іші күйген тұз жалайды» дегендей:

— Жылауық!— деппін намысына тиіп. Екі беті нарттай. Онсыз да денелі, сал қарын, жайшылықта жаяу баспайтын ветврачым аяғын алшаң-алшаң басып, соңымнан еңкелектеп келеді.

— Ақымақ, өз қамым үшін жылағаным жоқ,— деді біраздан соң,— мен бұл суыққа тоңбаймын да, жаяуға да шаршамаймын. Уақыт өтіп барады, мал не болмақ? Күні кеше өзіміз шопан бол деп үгіттеген, әлі тәжірибесі аз Шамұрат не болмақ? Өзің біз қайда бара жатқанымызды ұмытып кеткеннен саусың ба? Мынадай ақ қар, көк мұзда сейіл құруға шығып па ек? О, су жүрек неме!— Мен оның сөзіне шынымен-ақ таң қалдым. Суыққа ұшып кетейін деп тұрып айтары мынау болса...

— Әй, Сауқым ақылға сал,— деді тағы да.— Ол жазда барлық емдеуден өткен отар. Ешқандай індет жоқ. Дәу де болса Шамұратекен қойларды жылы қораға қамап отырған шығар. Ондай қой қотырға шалынды дей бер,— баяғы жайбарақат қалпына көше бастады.

— Қойларың бар болсын — деймін мен де дегенімнен қайтпай.— Кісі өлейін деп жатқанда.

Ой, өзің де бар болғыр екенсің ғой!— деді кеңк-кеңк күліп.— Сені де жігіт дейміз-ау? Бір екі жүз қадам жаяу жүргенге торыға қалдың, ә? Қалтырауығым!

Ызадан жарыла жаздаған мен:

— Мықтылығыңды әлгіде анау қасқырға неге көрсетпедің, сужүрек!— дедім бетіне кіжіне қарап.— Мына денеңмен сен де тұра қашпадың ба?

— Сенде бір грамм ес жоқ. Аяқ астынан шошып кеткен жоқпын ба?— дейді ол қырау жапқан қабағы дір-дір етіп.

— Айтарсың, су жүрек. Тағы не демексің?

— Оттама! Мен қорыққан жоқпын. Шошыдым. Шошыған қорыққан емес,— Расында жаны бар сөз.

— Қап!— даусы опынып шықты.

— Ой, батырым, өкінбе, құлағыңды уқала. Әйтпесе, шұнақ ветврач атанарсың,— деймін кекетіп. Енді ілгері басуға мен де әл қалмағандай.

Ол даусы дірілдеп:

— Азу тіспен білектей болатты қиятын біздерді де жаралы қасқыр жаяу қалдырып қаңғыртып кетті, ә? Өзімді уайымдамаймын Шілбиген мына сені аяймын. Қой емдейтін дәрі-дәрмек те машинада еді.

— Майдан жыланың бір қайтпайтын еді, әй, осы түбі біреуді жалмамай қоймас деуші едім. Ақыры жалмадың мені,— деп отыра кеттім.

— Оңбаған, шала туған. Қатып қаласың-ау!— деген ол мені иығына салып алды да, адымдай жөнелді.

— Жәпек! Жәпекжан!— даусым шығып, айқайлап жіберіппін.— Машина тоқтап тұр. Ал жүгірі!— далбалақтап келеміз. Діңкелеген мен машинаға Жәпектен бұрын жеттім. Келе бір айналып шықтым. Моторы жұмыс істеп тұр. Артқы мосты дөңеске тіреліп қалған. Есігін ашуға жүрегім дауаламайды. Көкжал арс етіп ала түсетін тәрізді.

— Рульге жармас, қасқырға мені жібер, деп айқайлап келген Жәпек ай-шайға қарамай артқы есікті аша берді. Аңдып жатқан ашулы көкжал арс етіп, Жәпекпен алыса кетті. Ес қалсайшы. Жәпектің екі қолы қасқырдың кеңірдегінде. Қасқыр өткір тырнақтарымен Жәпектің үстібасын дал-дал етіп жыртып жіберді. Мойнынан қан жосып жүр. Ұзамай қасқырды Жәпек астына баса құлады.

— Шабына пышақ, пышақ!— деді қырылдап жатып. Мен таянуға қорқып тұрмын. Жәпек көжалдың кеңірдегін сығып, қозғалмай қалған. Азу тісі ақсып, көкпеңбек тілі аузынан салақтап шаққан көкжал өмірмен біржола қоштасқан еді.

Мен Жәпекке шын сүйсінгенім сонша, жүгіріп барып, май басқан бұжыр-бұжыр желкесінен сүйіп алдым.

— Батырдың ұрпағы екенің рас екен,— деймін.— Сені мүлде білмей жүрген екенбіз ғой.

— Жетер, көп мәймөңкелемей,— деді ол.

Машина жұлдыздай ағып келеді. Жәпек:

— Сауқым-ау, мынау көкжалың машина айдай білетін болғаны ма, әлде бұл машинаң өздігінен жүре беретін бе еді?— деп сұрады.

— Оның жүргізушісі сенің мына дәрі-дәрмек салған сумқаң! дедім қолынан бір тастамайтын жол серік сумкасын өзіне қарай итеріп.

— Сумка?— бар денесімен бұрыла қарады Жәпек.

Иә, мана біз қашып-пысып жүргенде акселераторды жастана құлапты, өзі зілдей емес пе! Машинаның бірінші жылдамдықпен жүре беретіні содан.

— Бәсе,— деді ол да,— қас-қағым өмір деген осы-ау.

— Сырттаның екі жаны болады деген рас па деймін?— дедім.

— Жай сөз. Мана асығып, талып жатқан қасқырды машинаға салып алған өзіміз айыптымыз бәріне.

— Рас, рас, батырым,— деймін.— Әйтсе де, жаралы қасқырдан көрген қорлығымызды ешкім естімесін, күлкі болармыз.

Ол да, мен де, қатты қалжырап шаршаған сияқтымыз. Көз алдыма біресе жанұшына қашқан қоян, біресе оны қуған сұр қасқыр кезек елестейді. Енді бірде кең даланы төсімен қорғап өткен батыр бабаларымызды ойлаймын. «Апырай, олардың бүгінгі ұрпағы біз де батыр екенбіз-ау». «Әйтпесе, тапа-тал түсте қасқыр соғар ма едік?»

Жәпек үнсіз. Не ойлап отырғанын кім білсін.

— Әне!— деді кілт жадырай сөйлеп.— Келіп қалыппыз. Міне, Шамұраттың қыстағына да жеттік. Әй, жарайсың, Шамұрат, жарайсың! деп жағы тағы семер емес.— Әне, қарашы анда, қарашы!— Қойлар ашық қорада. Апырай,

Шамұрат балалық жасап бірдеңені бүлдіре ме деп қатты қорқып ем. Бәрі орнында екен ғой, әйтеуір. Ауа райының дәл бұлайша күрт бұзыларын кім болжапты. Шамұратқа алдын ала ескертпегеніме өкініп келіп ем: Енді қорқыныш жоқ. Көңіл орнына түсті деген осы. Жолымыз болды деген осы. Бүгін олжа аз емес, бала, аз емес! Ой, заман-ай!

— Ой, батырдың ұрпағы-ай! деймін.

МАЗМҰНЫ

ПОВЕСТЬ

Әке дауысы — 3

ӘҢГІМЕЛЕР

Айхан — 117

тырдың ұрпағы — 131

Апбаз Каражигитов

ГОЛОС ОТЦА

Повесть и рассказы

(На казахском языке)

Редакторы Б. Қанатбаев

Суретшісі Б. Ақанаев

Көркемдеуші редакторы М. Есергенова

Техникалық редакторы К. Әбдікәрімова

Корректоры Қ. Әбдікәрімова

ИБ № 4705

Теруге 15.08.90 жіберілді. Басуға 14.03.91. қол қойылды. Қалпы $70 \times 108^{1/32}$. № 2 баспа қағаз. Қаріп түрі «Таймс тектес», Шығынқы басылыс. Шартты баспа табағы 6,30. Шартты бояу көлемі 6,46. Есепті баспа табағы 6,61. Тиражы 30 000 дана. Заказ № 1556. Бағасы 40 т.

Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігінің Халықтар достығы орденді «Жазушы» баспасы, 480124, Алматы қаласы, Абай даңғалы, 143-үй.

Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігінің «Кітап» полиграфиялық кәсіпорындары өндірістік бірлестігінің Кітап фабрикасы, 480124, Алматы қаласы, Гагарин даңғалы, 93-үй.